ГАРТ

В. СОСЮРА — ГПУ; Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ — ОКОЛИЦІ (РОМАН); К. ГЕРАСИМЕНКО — ЄСЕНІНУ (ПОЕЗІЇ); І. КИРИЛЕНКО — КУЧЕРЯВІ ДНІ (ПОВІСТЬ); МАЙ - ДНІПРОВИЧ — МОЛДАВІЇ (ПОЕЗІЇ); К. ГОРДІЄНКО — СЛАВГОРОД (ПОВІСТЬ); РАЇСА ТРОЯНКЕР — В ГОСТЯХ У ТАТА (ПОЕЗІЇ); ЛІБЕР РАБІНОВИЧ — ПІСНЯ КОЛОНІСТА (ПОЕЗІЇ); Ш. ЛОПАТА — (ПОЕЗІЇ); О. НЕФЕДІВ — БУДІВНИЧЕ (ПОЕЗІЇ); С. ФЕДЧИШИН — ЕСТЕТИКА ГЕГЕЛЯ (СТАТТЯ); ДЕКЛАРАЦІЯ АРМУ

№ 8-9
1928
ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

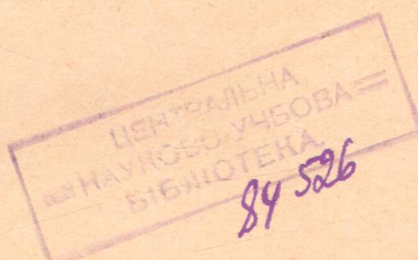

ГАРТ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА КРИТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

РЕДАГУЮТЬ: В. КОРЯК, І. КУЛИК,
І. МИКИТЕНКО, В. СОСЮРА, П. УСЕНКО,
М. ДОЛЕНҐО, В. ЮРИНЕЦЬ

№ 8—9 СЕРПЕНЬ — ВЕРЕСЕНЬ 1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Укрголовліт № 1691. 17/VII 1928. Зам. № 1649. Тираж 1.100.

ЗМІСТ

Максим Горький в Будинку Літератури імени В. Блакитного

В. СОСЮРА

ГПУ[1])

(Уривки з поеми)

Летить, летить дев'ятий вал:
Колчак, Денікин і Петлюра...
Тепер заглянем у підвал,
на отамана біля муру.
Як він зігнувся і поник,
як піт укрив лице й долоні.
І наближається до скроні
байдуже дуло...
Раптом, крик:
„Товариші!.. Скоріш на гору!
До зброї всі! У місті ворог!"
І глухо вдарив у підвал
стрільби страшний дев'ятий вал.
Отаман впав, і смерть у стелю
з розгону вдарила огнем...
А на дверях уже шинелі
й погонів блиск... „Ми йдем, ми йдем!..
Ми звільним всіх, у кого руки
не вкрили чорні мозолі!"
Немов кричать обличчя злі
і кроки ковані по бруку.
Що шаблі блиск — то крик і рана!
Що блиск шабель — троянди ран!
Звільнили білі отамана,
утік од смерти отаман.
Та, ні, не втік. Він путь важку
скінчив тоді ж. О, струни чулі!
Його метка чекиста куля
десь наздогнала у кутку.
Уже не встане отаман.

[1]) Дивись „Гарт" № 6, 7.

В. Сосюра

Кругом порубані чекисти...
Й на сніг, задуманий і чистий,
все тихше кров тече із ран.
І гусне чорними струмками
біля зруйнованої брами,
де у шоломі, мов живий,
заснув навіки вартовий.
У місті білому бенкети,
розгульний музики мотив,
і в жовтих вікнах силуети
у срібнім дзвоні острогів...
А в передмісті смерти спів,
ніч протинають залпи, крики!..
І в морок дивляться так дико
розбиті вікна без огнів...
З броневиків гармати тупо
горлянки чорні простягли,
і на стовпах самотні трупи
гойдає вітер... Лий же, лий
нужденних кров ти, білий кате!
Вже наближається розплата,
гуде у бурі огневій —
все ближче бій, останній бій!

. . . .

І от негадано зі мли
непереможною юрбою
у танку радіснім набої
над білим містом загули!
Летять огні у чорну муть,
немає тим огням упину...
І марно жерлами хрипкими
гармати відповідь їм шлють.
Цвіте розривами блакить,
над білим містом смерть летить.
І чути крик: „Вперед, на коні!
Добридень, месники червоні!
Прийшли, мов вилиті з металу,
у них нема ні „я“ ні „ти“.
І знов розірвані дроти
рука робочого з'єднала.
По тих дротах слова у тьму,
у них журби уже немає,

бо над будинком Г. П. У.
червоний прапор знову має,
і біля починених воріт
вже инший вартовий стоїть.
Вже роки огненні, як дим,
і сніг уже не червоніє.
Немає трупів на стовпах,
у полі жито вільно мріє.
І тільки сниться крови пах
під небом диким і рудим.
Вже инші образи в очах
у днів рештованні новому.
Та не вернулося додому
багато хлопців і дівчат,
що йшли з зірками на чолі
на смерть за щастя всій землі.
Нам до мети іще не близько.
Умер Ілліч, умер Дзержинський,
багато вмерло... Але ми
усе вперед у морі тьми
несем їх прапор, їх ідеї,
й комуністичною зорею
уже жевріє далина,
така прекрасна і ясна.

Харків, 1928

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ОКОЛИЦІ [1])

(Роман)

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

20

Ишла швидко, не оглядаючись, і серце тріпотіло, як вітрило корабля, що могутній вітер жене його несходимими просторами моря. Чула — десь далеко затихала оркестра... Там Федя. Там оті, як їх... босота! Не знайдеш иншого слова.

Ніколи не знаєш, що станеться за хвилину. Йшла з Федею — було легко й хороше на серці, а тепер уже серце, як чорне вітрило — жене його вітер настроїв хто й зна куди й чого.

Боялася озирнутися, може, йдуть назірці, і Федя теж з ними. Він їхній приятель, вона для нього лише чергова іграшка, а для них і того гірше.

— Де ти її знайшов, таку кралю? В кріпості?

Федя з ними залишився й зараз насміхається над нею. Що вона йому? Хлопцям, мабуть, каже: то я з нею так, між иншим, хіба я собі кращої не знайду?

Так чого ж тоді тягне зупинитися, вернутися до саду, шукати Федю, одкритися йому? Вона розуміє, що Федя он який хазяйський син і в комсомолі, і вчений, а вона лише лантухи латає, а читати по складах і то важко... Не пара!

Дурненька... Могла повірити, що Федя до тебе по-товариському, по-людському... Мало тебе дурили, Маріє? Мало над тобою знущалися? А ти все ще віриш людям!

Небо нависало важке і непотрібні зорі, соромлячись, блимали, наче відчуваючи свою непотрібність. Дерева поникли під вітром. Вітер гнав хмару та її не видно було — десь далеко, може ще за обрієм, ішла важка, дощова хмара, а тут дерева й трави у млості схилялися...

[1]) Див. „Гарт“ ч. 4 — 5, 6, 7.

Околиці

Коло подвір'я побачила дядька Якима.

Дядько Яким сидів на стовпчику коло воріт і про щось важке думав. Кошлату бороду згріб у праву руку і, наче граблями скородячи землю, п'ятьма пальцями розчісував її.

— Гуляєш, дівко? — не встаючи з стовпчика, промовив Сльоза.— А сумна ж чого? Чи не ті це гулі, що не одну в личаки взули? Гуляй!

Підвівся, махнув рукою й пішов у двір.

— Дядьку Якиме! — крикнула Марія.

Сльоза й не озирнувся. Важко ступаючи, підійшов до хати, турнув двері і зник у чорній дірці.

— Дядьку Якиме!..

Чого? Виправдуватись? І перед дядьком Якимом виправдуватись? Перед кожним, перед самою собою виправдуватись. Чому це так? Чому це такий стан, і так боляче, наче в тебе серце не з лівої руки, а праворуч?

Не хотілося йти в комору лежати з розплющеними очима до ранку... Ех, комора! Люди по-людському живуть, а ти в коморі... Невже не буде кращого? Невже ввесь свій вік отак?

Безліч запитань з'являлося у Марії. Такі прості й звичайні питання. Тільки з'явилися вони саме тепер, а не раніше. І ні на одне з них вона не могла знайти відповіди. Стояла перед ними безсила, як перед морем, що його належало переплисти без керма і без весел. Де знайдеш вітрило? Хіба що серце, як сумне вітрило, напнуте могутнім вітром, понесе тебе бездоріжжям твого життя...

Сум.

Сиділа, охопивши голову руками, хотіла плакати, але очі були сухі й гарячі, наче крізь них лився той вогонь, що палив її з середини.

Дужчав вітер.

Нестерпимо гірко запахтів полинь. Ударив у ніздрі отруйними пахощами. Десь за дахами заграла блискавка й стало видно на обрії важку навалу хмар. Вони сунулись швидко, як дивні літаки, і коли глухо здалеку прокотився грім, ця подібність ще збільшилась. Вітер гнав хмари і дерева гнав разом, а вони огиналися, схиляючи голови й бігали на місці. Грім вдарив над головою і одразу ж вітер принишк.

Марії здалося, що то вибухнуло її серце, і після того настала тиша неіснування, смерти. Так було з хвилину. Потім знову загув вітер, погнав дерева й хмари, зашарудів у траві і, підхопивши перші дощові краплі, завихрив, закрутив їх у божевільному кружлянні. І тільки тоді, коли дощ збільшився, коли холодна вода торкнулася її оголених рук, Марія прийшла до пам'яти і швидко побігла в комору.

21

Після дощу ранок був теплий і яскраво - зелений. Трава і листя дерев зеленіли ще вогкі і приємно холодні. Висихали останні невеличкі калюжі на вулицях. Парували дерев'яні пішоходи. Під їхніми розхитаними дошками ховалася вода й часом від того, що хтось ступне на дошку, чвиркала з щілин і забризкувала необачного. Навіть червонасті лишаї на парканах і ті, пригріті сонцем, що пропливало в урочисто голубому небі, позеленішали і здавалося кожною спорою кричали про радість. Про неї ж сурмило й сонце й легкі хмаринки креслили на небесному тлі це єдине коротке слово. Наче п'яні, билися в високостях жайворони, горобці, святкуючи, цвірінькали на солом'яних дахах, як торговки на базарі коло шопи. Півні гордо похожали по подвір'ях і, учтиво вигинаючись, перед куріпками креслили ще вогку землю шлейфами крил. По садках жовтіли груші, лисніли опуклістю щік між листями скороспілі яблука. На вгородах поросла свіжа гудина й учорашні пуп'янки лежали порядними огірками.

Дядько Яким збирався на баштан. Він запрягав свою муру кобильчину, коли Марія, прокинувшись, вийшла вмиватися до колодязя.

— Ти, дівко, дітям звариш, бо я аж ік ночи приїду . . .

— На баштан? Неділя ж!

— Та то правда, що неділя... Та хіба ж не однаково? І в неділю хліб їмо . . . А ти ж ото де вчора та пізно була? Дивись мені, догуляєшся!

— Спасибі, що турбуєтесь. Наче мені вже й з двору йти не можна . . . Много ви бачили, щоб я гуляла!

— Та то я пошутив . . . Що ти, шуток не розумієш? . . . Бодай ти була пропала!

Ці останні слова вже відносилися до мурої кобильчини. Дядько Яким виїхав із двору, так більше ні словом до Марії й не обмовившись.

Якимова дітвора вибігла з хати, ледве батько зник за ворітьми і, обступивши Марію, стали просити, щоб та дозволила йти на вигін гратись.

— А тато ж не дозволили?

— Тато веліли сидіти в хаті і з двору не виходити,— пропищало якесь із шостьох.

— От і треба слухатись . . . Грайтеся в хаті.

— У хаті тісно, повернутися нігде,— серйозно зауважила найстарша Якимова донька,— та й хіба висидиш у духоті цілий день . . .

Марія сперше здивувалася, бо не чекала такої серйозности від дитини, а потім засміялася:

— Так чого ж вам у хаті сидіти? Грайтеся на дворі,— почала вона по троху здавати позиції,— а на вигін не можна... Тато взнають — і мені і вам буде.

Дітвора не відповідала. Навіть найменше з них знало вже, що може бути в таких випадках.

22

Марія якраз узялася варити дітям обід, коли зачулися звуки оркестри, що наближалися й наближалися. Вона продовжувала перемивати щавель до борщу, водночас прислухаючись. Їй було дуже тоскно й важко і мимоволі вона шукала чогось такого, що могло б розважити її, примусити на хвилинку забути свої навісні думки. Між тим, оркестра все наближалася. Вже чулися не лише глухі удари барабану, що відбивав такти якомусь маршу, а й мелодію того маршу, бадьору і дзвінку. Та мелодія схожа була на сонячні хвильки, що плинуть одна за одною без упину, намагаючись наздогнати попередніх, зливаючись з ними разом у пінисте шумовиння і знову виростаючи в більші хвилі і плинучи, плинучи, плинучи. Вже й дітвора вибігла до воріт і, гарцюючи, щось викрикувала. Марія розібрала голос настаршої дівчинки. Дівчинка кричала до неї:

— Тьотю Марусю! Сюди йдуть! Тьотю Марусю!..

Марія прикрила хвартухом миску з щавелем і собі підійшла до воріт.

Дійсно, за повороту у вулицю входив урочистий похід.

Спереду несли безліч прапорів. Прапори ярились в потоках сонячного проміння, виблискували шматками фольги і шумихи, вітер тріпав їх і вони хрустко лопотіли, наче сперечалися чи протестували. Далі орестровці дули в тромбони та корнети, дивлячись на ноти приколоті на спинах у передніх товаришів. Низенький капельмейстер йшов задки, обличчям до оркестри, і розмахував паличкою, часом попадаючи не в лад оркестрі.

За оркестрою плутаними рядами йшли й співали хлопці та дівчата. В святковій одежі, веселі та рухливі, вони співали й сміялися, обмінюючись жартами. Фізкультурники в одних лише трусах та безрукавках, йдучи, піднімали хмари пороху, за фізкультурниками, чхаючи, поспішали піонери. Вони теж собі співали якоїсь пісеньки, закінчуючи її нерозборливими викриками. Ввесь похід обходився без командирів, а в піонерів був свій „главком“, мабуть найменший з усіх. Він гордо виступав збоку колони і рахував:

— Раз-два-три... Лівой!

За піонерами їхали вантажені самоварами й иншими екскурсійними причандалами дві підводи.

Марія дивилася, як наближався похід, як вибігали обивателі з сусідніх хат і сповнювалася заздрістю. Ця молодь, що веселим походом кудись прямує, вона не знає турбот і злиднів. Життя кожного з них повне радости й веселощів, а вона стоїть збоку сумна й зажурена і заздрим оком пожирає строкатий, яскравий натовп... Хіба що піти з ними, злитися, забути себе, свої мізерні, нікому непотрібні болі, жити життям їхнім?... Так вони ж живуть своїм життям.. Виходить треба зофірувати для них? Чому вона така нещаслива? Чому це їй випало жити в коморі, а иншим мати теплі затишні помешкання? Так випало! Ну й нехай. Вона б змирилася з коморою. Хіба неоднаково де жити? Звикаєш .. Тільки б мати трішечки радости. Щоб життя не здавалося таким порожнім і непотрібним. Вона ж невідомо для чого живе, невідомо для чого латає лантухи на млині... Якесь нерозривне коло непотрібного, порожнього життя: латати лантухи, щоб мати злиденну їжу, їсти, щоб мати силу знову йти латати лантухи. До того ж кожний на тебе дивиться, як на бидло, навіть не так, як на бидло, як на забавку, щоб її можна взяти в руки, поцікавитись хвилинку, взнати з чого її зроблено і відкинути геть, як непотріб.

Так думала Марія, а тимчасом похід порівнявся з ворітьми, що коло них вона стояла, оточена дітворою дядька Якима.

Який знайомий голос!

Марія вчула до дивного знайомий голос... Вона догадувалась, навіть напевне знала, кому він належить, але боялася переконатися. Та голос той, виділяючись з-поміж инших, звучав так владно, кликав так переможно, що Марія не в силі противитись його волі стала очима перебігати з одного обличчя на друге, аж поки не побачила Федю. Він співав, високо закинувши голову, і напевне мав насолоду, слухаючи власний голос.

Марію боляче вразило те, що на Федіному обличчі вона побачила барви тієї насолоди... Він ні про що не думає зараз! Та й про що йому є думати? Хіба що про Марію? Потрібна вона йому, як п'ята нога коневі. Він уже й забув про неї, як діти забувають про зламану цяцьку.

Марія вперто не спускала очей з Федіного обличчя. Чи то погляд той був такої сили, чи то можливо муха сіла Феді на щоку, але він мотнув головою, глянув у її бік і погляди їхні зустрілися. В наступну хвилину він уже біг через дорогу до неї й кричав:

— Здрастуй, Маріє! То ти оце тут живеш? Де ти вчора ділася? Я тебе по всьому сквері шукав ..

Наче лише тепер розійшлися хмари, наче лише тепер з'явилося в усій вогнисто-золотій красі своїй сонце. Все змінилося

навколо і ті самі речі, що їх бачила в такому темному обарвленні, що про них думала такими похмурими думками — в новому світлі постали перед Маріїними очима. Подивилася на Федю й стало соромно, що думала про нього погано. Хіба можна щось подібне сказати на такого милого, хорошого хлопця? Вона не знає, що це на неї найшло вчора,— яке це чуття тримало її ввесь час у своєму зловісному полоні.

— А я думала, що ти з отими... вчора...

— Та ні, я з ними полаявся за тебе... Отут ти й живеш? Ідем з нами в Полтавський ліс... Га? Не можна? Ну-у-у .. Жалко! Тоді знаєш що? Завтра в нас осередок, збори, зразу після роботи. Ти приходь... Га? Ну я ж побіг... Так прийдеш?— І стиснувши Марії руку, Федя побіг за колоною, що вже встигла вийти з вулички за місто.

Марія лишилася стояти біля воріт. Вона не йняла віри тому, що сталося, так це вийшло несподівано й хороше. Вона б подумала, що тут не без божої милости обійшлося, коли б уже давно не втратила віри в бога. Може бог і існує десь, та певне йому не до неї. В нього свої турботи. Як і на землі, так і на небі нікому вона не потрібна. То й начхати на бога — він собі сам по собі й вона сама по собі. Так воно й краще. Правда, люди нарікають, та й дядько Яким нещодавно запитував, чому вона до церкви не ходить? Ну, церква... До церкви сходити можна, від того з неї двох не стане. В церкві справді гарно — довколо тебе сріблом і злотом сяють ризи ікон, свічки з пахучого воску тонко горять, а повітря тепле, важке від ладана і приємне надзвичайно... А коли ще півча заспіває — аж ніяк не хочеться з церкви йти. Так би й стояла вона там вічність, дивлячись на широкий горорізблений іконостас, на святих яскраво намальованих на ясно-блакитному тлі... А бог? Аж смішно й казати! Хіба в церкві знайдеш бога? Якщо й є він, то не в церкві його шукати... Марія просто не бачила ніколи такої краси і розкоши, як у церкві. Тому й була не від того, щоб туди сходити. Бога вона вже давно не шукала. Може, ще тоді загубила його, як тікала від дядька Гарвасія. Темно було в хаті і лише лямпадка миготіла в кутку перед образом спаса... Чув він? Бачив? Не зійшов зі стіни, не скрутив руки за спину дядькові Гарвасію? Не вбив його громом за знущання над сиротою, не звелів батькові вернутися з шляху, не напутив його? То чого ж йому треба дерев'яному спасу, бідному ягняті роду людського? Хай собі скніє під банею собору, хай глухне від великодних дзвонів, хай сліпне від миготіння свічок, хай йому голова замакітриться від ладану... Всесильний, а такої дрібниці зробити не зробив! Ех ти... бог!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

23

На перерві Федя підходив до Марії, розказував про екскурсію, реготав, жалкував, що її не було і між иншим нагадав, щоб не забула прийти на збори.

Марія запитала:

— А хіба ж некомсомольцям можна? Я ж до вас не записана...

— То й що? До нас хто хоче може приходити. . Неодмінно приходь!

Марія згодилась, а коли Федя пішов, завагалася. Чого вона туди піде? Знову будуть ображати, як у садку. І дівчат там немає... Так Федя ж там! Хіба що Федя... З ним вона нічого не боїться .. Так таки й не боїться? А хіба ж не Федя кинув її в садку на призволяще, побіг до тих, до естради? Неправда, він не до них побіг — до них, тільки лаятись за неї... І коли пригадала це Марія, одразу ж їй ясно стало — вона піде на збори. Там Федя і коли б навіть ті, що в садку, були б на зборах, він зуміє її захистити.

Так цілий день пройшов у чеканні.

До цього часу Марія може двічі чи тричі була на зборах спілки Нархарчу, членом якої вона й досі рахувалася. Ті збори в переважній більшості складалися з дівчат — усі однакові, служниці, покоївки і куховарки з цілого міста. Сиділи й лузали насіння, в фартушок складаючи лушпайки, переказували одна одній усякі новини про своїх хазяїв чи про „ухажорів", а коли нарешті представниця спілки оголошувала початок зборів, усі замовкали, механічно голосуючи вибирали президію, уважно й мовчки слухали доповідача, соромились подавати запитання, слова по доповіді ніхто не брав, голосували резолюцію й по тому розходилися, висипаючи на вулицю перед будинком спілки насіннькове лушпиння з білих фартушків... Хоч знайомих дівчат і багато мала Марія, але з жодною з них вона не товаришувала, тому й сумно було їй на зборах. Слухала промовців, майже нічого не розуміючи. Вони говорили такими далекими й чужими словами, що, здавалося, слухаєш якихся чужинців, що користуються в своїй мові кількома відомими їм иншими словами. Приходячи на збори, Марія чекала чогось великого, невідомого. Їй хотілося почути того незнаного, нечутого одного слова, що одразу б змінило все довкола. Те слово мало бути простим, звичайним, але вона його не чула. Може, ті доповідачі й не знали його? А, може, знали та не знали ціни йому, думали, що просте собі заваляще, кому воно потрібне? Чи ж мало хіба було в їхніх

скарбницях гучних, дзвінких, коштовних слів? Вибирай скільки хочеш, яких хочеш...

Про це і про багато иншого думала Марія, сидячи над лантухами й чекаючи гудка,— дозволу кидати роботу. У двір в'їжджали підводи, вантажучи їх лантухами борошна, лаялися ломовики. Горобці зграйкою носилися над винбарем. Дзвеніло в небі сонце і кола сонячного дзвону котилися на землю, падали в ручку до крикливої дітвори. Пропливала хмарка й непомітно танула в голубому небі. Торохтіли на мості підводи, двигтів млин і ввесь цей шум зливався з дзвоном сонячних спіралів і вібрував, гудів, не змовкаючи.

24

Після гудка Федя знов прийшов до Марії. І дивно, вона наче знала, що прийде, чекала його.

— Ходім,— сказав Федя,— там уже збираються в клубі.

Клуб мав приміщення на другому поверсі над конторою. Треба було входити з надвору по звичайній драбині, прилаштованій біля стіни до дерев'яного помосту на рівні дверей другого поверху.

Коло драбини скупчилися комсомольці. Вони голосно розмовляли, докурюючи цигарки. Инші з'їжджали згори вниз по вилощеним від дотика багатьох рук бильцям драбини.

Марія з Федею підійшли до клубу якраз, коли Губка, секретар осередку, стоючи на дверях, кричав униз, щоб кидали цигарки та йшли на збори. Разом з иншими вони піднялися по драбині й потрапили до великої залі, поділеної на дві нерівних половини дерев'яною аркою. Менша половина, в якій було зроблено поміст, правила за сцену і була зараз завалена різними декораціями. Більша ж — була заставлена простими, навіть непофарбованими лавками, і стіни її рясніли барвистими різнокольоровими плакатами та гаслами, мальованими білою фарбою на червоних полотнищах.

Секретар Губка витяг на сцену невеличкого столика, лавку, дістав з кешені невеличкого дзвоника, подзвонив, закликаючи до порядку, і, зачекавши, поки втихомирилась неспокійна комсомолія, оголосив збори відкритими. Не встиг він запросити висувати кандидатури на президію, як з усіх кінців залі (бо тридцять чоловіка розсілося дійсно по всіх кутках) полетіли йому до вух викрики:

— Прищепа! Безребрий!

— Безребрий! Мадика! Мадика!

— Горб!

— Денисенко! Горб!

— Діхтярьов! Мадика!

— Ліберман! Горб!

— Мадика! Мадика! Мади-и-ика!

Губка замотав руками, задеренчав своїм дзвоником і знову сховав його в кешеню.

— Товариші, — гукнув він,— так же не можна... Тоді давайте я візьму список членів осередку й голосуватиму всіх!

— Перших двох!

— Останніх двох! — загули збори.

— Не задавайся, Губко, голосуй!

До президії обрали Горба й Мадику. Їхню появу на сцені зустріли дикими викриками, тупотінням ніг об підлогу, сміхом і оплесками, і Губка, що був уже зліз із сцени, знову вихопивши з кешені дзвоника, заторохтів ним, високо піднявши над головою і зажмуривши очі. Це викликало ще більше крику й реготу, але зрештою хлопці заспокоїлися й збори почалися. Спочатку мала бути доповідь про завдання комсомолу в справі зміцнення змички міста з селом, а потім дебати й поточні справи.

— Слово має секретар райкому Всесоюзної Спілки Комуністичної Молоди України товариш Клюйко.

Товариш Клюйко виліз на сцену невідомо звідки, бо раніше ніхто його не помітив, насунув кепку на очі й став говорити.

Це був високий нескладний юнак, що видать не голився вже з місяць, бо обличчя йому заросло чорнявою щотиною. Не зважаючи на те, що жарота стояла пекельна, він одягнений був у важкі чоботи, захисного кольору широченні архаїчні галіфе й такого самого френча з непомірно великими кешенями, переповненими паперами, папірцями, блокнотами, шматками олівців і згорненими в три погибелі газетами трьохтижневої давности.

Говорив він, похожаючи перед столом президії, і ввесь час був ніби заслоною між нею та зборами. Як заклав він руки в кешеню, зійшовши на сцену, так і не виймав увесь час.

Комсомольці слухали на дивовижжя уважно. Вже не можна було пізнати крикливого гуртка, що кілька хвилин тому потрясав дужими голосами низьку стелю клубної залі.

Марія й Федя сиділи поруч коло одного з невеличких вікон. Федя ввесь час блукав очима по залі, ніби вперше її бачив, бо йому не дуже цікаво було слухати про змичку та ще такого нудного доповідача, як Клюйко. Він уже це чув-перечув не одного разу і, хоч намірювався забирати собі слово в дебатах, не звертав ніякої уваги на доповідь, так це все було для нього ясно. Марії ж навпаки: все, що бачила тут і чула, видавалося їй надзвичайним, новим і хорошим. Таке чуття з'явилося в неї одразу, лише зійшла

вона по драбин до клубу. І оці крикливі хлопці, що тепер тихіш тихого слухають промовця, і сам промовець нескладний і чудний, і низька заля з манесенькими вікнами, і стінами барвистими від безлічи плакатів — усе це до дивного боляче й радісно входило до її серця і були хвилини, коли їй хотілося заплакати... Та це ж вона, Марія, прийшла й сіла серед незнайомих чужих людей і ніхто з них не сказав їй грубого слова, і ніхто не вилаяв її, не штовхнув. І ще раз прийде вона, стане з ними, як з рідними, разом радітиме, працюватиме, робитиме будь-що-будь, все, що скажуть, аби бути з ними, аби відчувати себе в товариському гурті, десь поблизу... Феді? Ну то що!.. Правда, поблизу коло Феді, руку якого вона зараз відчуває на своїй руці, велику білу руку з рожевими старанно чищеними нігтями.

Тимчасом товариш Клюйко ходив коло столу президії, заклавши руки в кешені своїх широченних галіфе і робив уже висновки з усього, що раніше було ним сказано.

— Комсомолу треба що-найбільше практично підходити до цієї справи, — наче нехотя кидав він слова. — Значить, кожний полагоджений місток, — ну да! — чи направлена куди слід скарга, чи значить щось инше практичне важать більше, ніж десятки промов, тоб-то докладів... Так що, товариші, значить треба й вам, тоб-то підтягнутись, і братися за роботу, — ну да! — бо у вашому підшефному, значить, селі теж є до чого руки прикласти...

На цьому він і закінчив і як ходив, заклавши руки в кешені, так і сів, не виймаючи їх звідти. Закинув ногу на ногу і став дивитися на розтоптані чоботи свої, ніби вперше помітив, що вони вже давно каші просять.

25

Збори закінчилися знов таки сміхом.

Товариш Клюйко став відповідати на запитання. Поміж усім иншим хтось запитував, чи можна комсомольцеві ходити до церкви слухати півчу, коли це йому подобається. Так таки слухати півчу, а не богу молитися.

З давніх-давен церква була найулюбленішим конем товариша Клюйка. Скочив, вдарив п'ятами в ребра й поскакав... Зупини його!

Так сталося й тепер. Він, скільки того можна було чекати від його спокійної лантухуватої натури, гаряче став доводити, що не можна. Мовляв, мусить бути такий твердий принцип, що у ворога й хвилинки в хаті пересидіти не можна, хоч би який дощ надворі не періщив. З ворогом треба битися, а не пісні слухати. Треба свої хори організовувати, коли співи любиш.

До того договорився товариш Клюйко, що навіть руки з кешень вихопив і став вимахувати ними перед власним обличчям. Далі більше — вихопив з кешені олівця і олівцем щось у повітрі креслить. Лусь! — Олівець упав додолу. Клюйко нахилився його діставати та тут з верхньої кешені випав гребінець. Він за гребінцем — з другої кешені посипалися мідяки. Клюйко почервонів, лазить, збирає своє збіжжя, а комсомольці регочуть, ревуть, як навіжені.

Разом з ними сміялася й Марія. Сміялася, як ніколи — на ввесь голос дзвінко й безупинно. Тут-то її й запримітили всі, бо раніше нікому на очі не потрапила.

Після зборів її й Федю обступили комсомольці, закидали запитаннями, а широкоплечий Мадика сказав просто:

— Ти що, в комсомол хочеш?

Такої думки ніколи не було в Марії, та лише сказав це Мадика, — вона одразу стала давнішним неусвідомленим гаразд бажанням, ніби він лише точно висловив те, що давно вже неясно думалося їй.

— Хочу, — відповіла Марія, глянувши на Федю, що не відходив од неї.

Федіне обличчя розплилося в широку посмішку. Він міцно тиснув Марії руку, виходячи разом з останніми з клубу. Все це так добре складається для нього і голівне йому навіть не доводиться довго над усім мудрувати. Йдеться як-найкраще. Марію приймуть до комсомолу, всі знатимуть, що це він її спропагував, його авторитет підніметься, бо Марія — це перша дівчина в осередку. Вже й тепер на нього дивляться трохи не так, як два тижні тому. Губка навіть сказав, що він, Федя, молодець... Він, Губка, так і знав, що він, Федя, розумний хлопець і не допустить, щоб трапилося одне прикре непорозуміння.

Федю образили Губчині слова. Так говорить зверхній до нижчого, до слуги, що залежить від нього. Проте Федя мав силу стриматися і Губці нічим не відповів, коли не рахувати усмішки, яку він намагався зробити як-найбільше двохзначною. Мовляв, то нам відомо, що й до чого ми робимо. Якщо ж ви думаєте, що це ви вплинули, то й думайте собі на здоров'ячко, а нам дайте спокій.

26

Марія посіпала Федю за рукав. Він поринув у свої думки і не помітив, що комсомольці вже розійшлися й вони лишилися з Марією вдвох.

Разом вийшли з млина і пішли на гору до міста. Федя мовчав, широко ступаючи. Марія ледь-ледь встигала за ним і нарешті зупинилася.

— Не так хутко, Федю... Вже ноги не ходять...

Мабуть тепер лише Федя помітив її присутність. Він здивовано глянув на неї, потім весело всміхнувся й узяв за лікоть.

— Так ти й справді в комсомол хочеш?

— Справді.

— Ото й добре... Я хотів сам з тобою про це говорити. Та воно й краще, що ти сама надумала...

— А приймуть мене?

Федя розреготався. Він подумв: чого б їй турбуватися? Її та не приймуть! Це коли б він, Федя, подав заяву, то инша справа — сказали б, що примазується, дрібно-буржуазного походження мовляв, а вона ж робітниця!

— Чого регочеш?

— Ну як же? І думати нічого! Приймуть обов'язково... Тобі вчитись треба, я тобі книжочок кілька принесу, прочитаєш.

Марія почервоніла.

— Я читаю погано... Не розберу я книжки.

— Ну? Єрунда, ми вдвох як-небудь, я тобі допоможу.

Він провів її майже до самого двору і там вони щиро розпрощалися, умовившись зустрітися, щоб разом читати книжки, що їх мав принести Федя.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

27

Віра Амнеподистовна, дочка отця Амнеподиста, що його в Глухому звали ще инакше „Отець-Ану-Піди-Сюди", з години на годину чекала приходу Похитунші з Марфушою. В неї була вже готова відповідь та вона боялася, що відповість зовсім не так, як думає. Ці кілька днів, що Марфуша не приходила після першої своєї візити, Віра Амнеподистовна не змогла знайти собі місця. Вона ходила по хаті, наче замкнений у клітці птах літає від стінки до стінки, і так само воля її була наче той замкнений у клітку птах. Вона безсила була щось робити. Кругом одчай. З того дня, як помер отець Амнеподист і як покинув її наречений, довідавшись, що після батька майна нічого не лишається, став рушитися той видимий, ще при батькові колосальними зусиллями підтримуваний добробут. Спочатку дехто з прихожан допомагав, а потім усі відкинулися... Кому вона потрібна? Та й хто потрібний забезпеченій ситій людині? Може ще однаково задоволений, для компанії, щоб було з ким різатись в хвильку, чи лузати насіння за ворітьми на лавці, та й то доки не попросить грошей позичить. Батько — отець

Амнеподист, що тягнув лямку церковної служби, бувши людиною погляди протилежних догматам християнства, завжди говорив вживаючи латинської мудрости: „Homo homini lupus est“. Так, це правда,— згадуючи батьківські слова, думала тепер Віра, — людина людині вовк. Людина людину їсть, чекає на загибіль її, щоб більше надії було вхопити ласий шмат з весільного столу життя цього.

Ходила роботи шукати. До профспілки не приймають і роботи не дають. Кажуть, попівна... А попівні хіба їсти не треба? Хіба в попівни не той самий шлунок, що в комісарової доньки? Хоч може вони й праві — у них своїх безробітних досить, а вона чужа... Якже ж і проклинала вона батька, що призвів на світ і до життя нездатну кинув. Старе чортове попило! Не могло воно зректися сану, саме ж у бога не вірило, людей дурило... Багато ти надурив? Похарамаркали над тобою, як і ти над иншими, та завалили землею. А їй, попівні, страждати...

Потім такий жаль брав на старого батька, що аж сльози починали падати з очей. Вона схилялась над його карткою і хлипала, як дитина, довго і з болем.

Юрчик не хотів іти до Віри. Юрчик боявся, що вона таки виконає свою загрозу і повідкручує йому вуха. Але тітка Ангеліна й тітка Марфуша й навіть сам Пантелеймон Капітонович наказали, то ж приховавши жах у глибині свого маленького серця, Юрчик зайшов у сусідській двір і постукав у двері хатини.

Віра навколішках плакала перед образами, коли почула стук. Нехотя підвелася, прислухаючись до того, як калатало серце гулко— так гулко звучить хода вночі по пустельній вулиці.

Витерла очі. Одчинила двері.

— Драстуйте! Казали наші, щоб приходили обідати, дуже просили, наказували, щоб без вас не вертався...

А-а-а! Це лише Юрчик! — З полегшенням зідхнула Віра. Юрчик каже, що дуже просили? Гаразд, Юрчик може собі йти. Вона й без нього дорогу собі знайде. Так хай і перекаже тітці та дядькові. Вона зараз прийде. Ось тільки вмиється та перевбереться.

Юрчик на таке не згодився. Він, правда, вийшов у двір, але сів на призьбі й став дразнити собаку. Та собака був смирний і не пам'ятав лихого. Його важко було роздратувати. Він лащився до Юрчика, стрибав йому на коліна, намагаючись поцілувати в обличчя. Юрчик одпихав його від себе, сміючись, потім бігав з ним навипередки по дворі і так згаяв час, поки не вийшла з хати Віра, просто зачісана, в темному платтю з легкою старенькою хусткою на плечах.

„Юрчик так і не послухав її? От шибеник... Що то з нього буде?“

В Похитунів на неї чекали

Стримуючи хвилювання, Віра привіталася й сіла до столу на запропонованого їй стільця.

Марфуша доручила Юрчикові свою малечу і він повів її з хати. Похитунша подала зеленого борщу з сметаною і підсунула до Пантелеймона Капітоновича хліб та ніж. Це було його одвічною привілеєю — різати хліб. Він поважно перехрестив хлібину і лише тоді встромив гострого ножа в її пухке черево. Нарізавши хліба, Пантелеймон Капітонович узяв ложку в руку і сьорбнув борщу. Тільки тоді, коли він клямкнув, цим голосно висловлюючи своє задоволення, всі останні теж стали їсти.

Віра їла і їй здавалося, що вони рахують кожну ложку борщу, яку вона проносить до роту, кожний шматочок хліба, якого вона відкушує. Вірі дуже хотілося їсти, але вона, перемагаючи голод, присилювала себе їсти „нехотя", щоб не подумали, не говорили потім, коли вона піде, яка вона голодна. Найгірше — це відчувати, що тебе жаліють. Жалість це чуття егоїстичне. Жаліють тебе не тому, що в тебе немає, а тому, що в них є. Яка ж вона жалька, в неї навіть на хліб немає . . . Слава богові, в нас є!"

За обідом майже не говорили. Похитунша, правда, щось поторохтіла про женвідділ, але її ніхто не підтримав і на тому розмова ввірвалася.

28

— Хороший чолов'яга був ваш батько, — витерши вуса, сказав Пантелеймон Капітонович так несподівано, що Віра здригнулася і трохи не впустила виделки з рук, — а що вже випити вмів, то не кожний так уміє . . . Бувало, п'є та все з писання приказує. Не одну пляшку ми з ним випили . . .

Віра криво всміхнулась у відповідь на це й подумала собі, що було б батькові пити менше, то, можливо, щось і залишив би їй . . . Пропив геть усе чисто! Як його й у церкву пускали? Так воно в світі ведеться — хто що проповідує, той ніколи того сам не робить. Хоч би й батько — у неділю у церкві казання про п'яниць скажуть та й підуть з Капітоном Пантелеймоновичем обідати, а вже звісно що то за обід — додому не у ворота йдуть, а через паркан, підобравши рясу лізуть.

Може, Пантелеймон Капітонович нічогісінько собі й не думав сказати тим, що сказав. Та завжди буває так, що сказане одним підхоплює другий; сказане одним полегшує другому висловити свою думку. Так воно сталося й тепер, коли після слів Пантелеймона Капітоновича, який першим порушив важку мовчанку, що панувала

в кімнаті, в розмову втрутилася Ангеліна Любомирівна. Вона пригадала Марфушине весілля, кожну дрібницю з нього і звичайно ж не обминула й борошна та соли, що їх дали отцю Амнеподисту за вінчання.

Віра сиділа, наче на гарячій сковороді. Усе, що говорилося за столом, може й не навмисне, але скероване було до того, щоб ущипнути її хоре, розвинене бідуванням і спогляданням чужого добробуту, самолюбство. Їй хотілося встати, подякувати гостинну родину за честь і ласку й бігти кудись подалі від цієї просторої світлої кімнати, від чистого подвір'я, вузької вулички, від усього трагічного містечка, щоб бути самій, не бачити людей, будинків, знайомих тротуарів, дерев, що теж здається мають своє обличчя... Так, дерева мають кожне своє лице, і вона напевне знає — той нахабний кленок, що росте під вікном її халупи, що-вечора підглядає, як вона роздягається.

Віра, заглибившись у свої мислі, і не почула, як скінчила говорити Ангеліна Любомирівна. Вона відчула лише смутно, що голос Похитунші ніби змінився, а підвівши очі, побачила, що говорить уже Марфуша.

Але про що ж вона говорить? Вона запитує: чи Віра вже надумала що-небудь? Чи Віра дасть їй відповідь? А чого б Вірі і не відповісти! Віра зараз відповість. Ось вона тільки трішки прийде до пам'яти. Це ж не що-небудь таке незначне... Це ж вона навіки себе продає. Отже, вона має право заставити їх трохи почекати. Хай собі думають що завгодно ці кілька хвилин чекання. Вони звичайно будуть думати, що Віра згодиться... Чудово! Та вони инакше й не можуть думати. Хіба ж Віра має право відмовитися від такої чести, хіба для того, щоб вона відмовлялася, Марфуша приїздила сюди в Глухе, хіба для того її запрошували до Похитунів обідати? Та чорт з ними — і з Марфушою, і з Похитунами, і з їхнім обідом! Невже це зупинить її, примусить погодитись? Ні, ніколи. Та що це? Віра розкриває рота, примушує себе сказати зарані витверджене коротке слово відмови, але чує, як якийсь невідомий, незнайомий чужий голос вимовляє тихо і боляче слово згоди... Віра стоїть приголомшена, боючись зрозуміти те, що сталося, але те, що сталося, разюче, невмолимо стає перед її очима, і Віра, приголомшена своєю несподіваною відповіддю, безсило починає осідати на підлогу і зрештою падає непритомна...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

29

Марію прийняли до комсомолу. З цієї нагоди Федя почував себе героєм, бо що б собі хтось не думав, а без його участи тут

не обійшлося. Можна навіть пересвідчитись. У заяві, що її Марія подавала до осередку, ясно чорним по білому написано було поміж усім иншим і таке: „З розмов з товаришем Федором Ватулею мені стало ясно, що комсомол — це єдина організація, до якої слід іти молодій дівчині, яка хоче боротись за краще майбутнє. В цьому мене переконав товариш Федір Ватуля, якому я за те, що одкрив він мені очі, голосно дякую, а вас прохаю прийняти мене до своїх лав".

Заяву хоч і було написано Маріїною непевною рукою, та складав її проте Федя. Він з тремтінням стежив на зборах, яке враження справить заява на комсомольців. Всі аж зойкнули від несподіванки... От тобі й Федя! А вони мали його за останнього лобуряку. Такої втнув! Першу дівчину до осередку прилучив, а це не аби що. Після зборів обступили його стіною... Як же це він? Коли це він встиг? А дівчина не погана, видать і не дурна... Хоч би в кого думка майнула, що заяву Марії він сам міг скласти!

Увесь млин говорив про Марію і про Федю. Правда, і тут не без Федіної участи, — він ходив від одного робітника до другого і кожному розказував про те, що Марію затверджено осередком у дійсні члени комсомолу. Про це ж він сповістив і Тихона Амосовича, коли той після неприємної зустрічи з Ориною, похмурий прийшов до млина.

Як і більшість, Тихон Амосович Марії не знав і тому справедливо здивувався, почувши від Феді цю звістку. Потім зацікавився, бо навколо тільки й розмов, що про Марію було.

Вступ до комсомолу на невеличкому млині — це все таки не аби яка подія, а ще, коли вступає до комсомолу дівчина, подія виростає в своєму значінні до неймовірних розмірів і заслоняє собою всякі инші події, можливо в инший час цікавіші й важливіші.

На особу, що відзначилася вступом до комсомолу, ходять дивитися, як до кінематографу на цікаву картину. І це не тому, що комсомол така дивна річ або вступ до нього виняткове явище. Ні, зовсім не з цих причин. Просто млин живе собі тихим життям, подій особливих не трапляється, а коли вже трапиться якийсь дрібʼязок, то одразу ж він стає центром уваги всіх і кожного аж до того часу, коли инша подія не принизить значіння попередньої. Поки що ж робітники ходили до винбарю дивитися на Марію й на всякі лади обговорювали її зовнішність та вдачу.

30

Гудок одкричав і зморені робітники валкою посунули до воріт — там розходячись по домівках. Тихон Амосович теж ішов додому. Діходячи до воріт, він побачив Миколу Григоровича Рябченка.

Той поспішав кудись за головний корпус і навіть не помітив Тихона Амосовича.

— Куди це ти біжиш? — крикнув Тихон Амосович й лише тоді Рябченко зупинився, подивившись в його бік.

— Та побіжу на Бондаренкову гляну... Що воно за птиця така?

— І ти тієї самої? — докірливо похитуючи головою, сказав Тихон Амосович. — Ніяк не думав... Хіба тобі робити нічого? Дівчина як дівчина мабуть... Що в ній цікавого? Ходім додому!

Микола Григорович не погодився.

— Е ні, — крикнув він, сміючись. — Піду гляну! Бувай здоров, козаче!

Тихону Амосовичу теж кортіло піти подивитися на Марію, але щось його підштовхувало сьогодні іти всім наперекір. Більше йому робити нічого, — думав він, ідучи додому, — як тільки на дівчат дивитися. Подумаєш, яка подія! Якесь сопливе дівча щось там зробило, то й цяцькають з ним, немов із чимся путнім. Що ж тут видатного? І він, Тихон Амосович, може не те, що до комсомолу, ба, навіть, до партії записатись і про нього балакатимуть... Дійсно є про що говорити! От коли б ця дівчина, та скажемо сто тисяч виграла по державній позиці, то инша справа. До комсомолу тисячі дівчат записуються. А сто тисяч тільки одна виграти може!

Тихон Амосович дійшов майже до самого дому і не помічаючи того, що ввесь час, гудячи Миколу Григоровича й усіх останніх, що ходили дивитися на Марію, він сам не переставав думати про неї.

Його наздогнав Петро Павлович.

— А знаєте, Тихоне Амосовичу, дівчинка що треба, — прицьмокнув він. — Бачили?

— Ні, не бачив... І не хочу бачити.

— О-о! Чого ж це ви так? Мабуть, уже залицялися та такого откоша мали, що й згадувати не хочеться?

— Ще б пак! Ви ж і вигадаєте...

— Та я жартую, жартую! Хіба я не знаю? Ви ж у нас манах... Ха-ха-ха!.. А дівчинка хороша! Дай бог вам такої...

— Спасибі на добрім слові. Такого добра скільки вгодно. Є з чого вибирати, аби охоту мав... Ну, мені вже звертати. Бувайте здорові, Петре Павловичу!

— Ходіть здорові! — відповів Петро Павлович, не зупиняючись. — На все добре, старий бахуре!

Тихон Амосович, поспішаючи, не вчув останніх слів Петра Павловича. Хоч ніхто не зможе сказати цього напевне. Може, він лише зробив вигляд, що не чує, бо почувши треба було б образитися,

сказати кілька неприємних слів Петрові Павловичу, а це значить зіпсувати взаємини... Ні, для цього ще не настав час. Хай колись разом...

— Еге ж, хай колись иншим разом, — з погрозою, що чулася в голосі, сказав, заходячи в двір Тихон Амосович, бо він дійсно чув сказані Петром Павловичем слова, в чому ми на підставі його погроз маємо нагоду пересвідчитися.

Його зустріла Тетяна Гаврилівна. Вона мала в руці листа і ще здалека показувала його Тихону Амосовичу.

— Поздоровляйте мене, Тихоне Амосовичу, — сказала Тетяна Гаврилівна, вступаючи йому назустріч.

— Це можна, — поздоровляю... Та тільки з чим же вас поздоровити?

— Письмо од Сашеньки получила... Пише, що, — ось читайте! — Скоро йому всі бомаги вийдуть, щоб додому вертатися. Треба тільки відціля поручительство послати, що він не добровольцем пішов, а мобілізованим був... Двох свідків треба.

В Тетяни Гаврилівни тремтіли руки і голос тремтів, і з очей котилися великі каламутні сльози. Скільки ж вона ждала його, Сашеньку тоб-то. Боже ж ти мій, боженьку! Значить, брешуть люди, є таки бог у небі, почув її молитву... Це б тільки десь двох свідків знайти! Та світ не без добрих людей і свідки знайдуться.

— А де ж ви їх візьмете, Тетяно Гаврилівна? Сашенька ж ваш дійсно добровольцем пішов... Хто ж це посвідчить, що його мобілізували?

Тетяна Гаврилівна завмерла, як стій. Сльози враз висохли в її очах і за хвилину до того повне м'якого жалю спогадів лице набрало твердих різких рис.

— А ви хіба не дасте? — голосним шепотом запитала вона. — Він що вам зробив? Вам матері радість зробити жаль?

Тихон Амосович розгубився.

— А другий же хто буде поручителем?

— Гвоздик, Петро Павлович, він мене знає... Він не відмовить.

— Тоді й я поручуся, — сказав Тихон Амосович, хоч це ясно було ще тоді, коли він запитував, хто буде другим поручителем.

Він пообідав і по своєму звичаю ліг відпочити на годину. Але сон не йшов до його очей і він даремно ворочався в ліжку, намагаючись заснути. Події цілого дня — Марія Бондаренкова, що на неї бігав увесь млин дивитися, приїзд Сашеньки, господининого сина, не давали йому спокою, збуджуючи думки. До того ж одна найважливіша, найцікавіша думка ніколи не покидала його з того дня, як

Марфуша, жінка вальцового Гвоздика, від'їхала до Глухого. Він хоч і примушував себе не думати про її приїзд і про все останнє з цим приїздом звязане, та це не завжди йому вдавалося. Відчував якусь насолоду в тому, що боровся в собі між двома почуттями. Уявляв собі свою наречену, будував плани родинного життя, малював картини особистого щастя. То нараз якимсь зухвалим поворотом думки руйнував усе допіру збудоване так само, як маляр густою фарбою затирає щойно намальоване обличчя, коли воно не відповідає його вимогам.

— Все це в моїх руках, — думав Тихон Амосович. — Щастя моє і життя моє. Схочу — житиму так, а захочу инакше — инакше житиму. Маю волю вибирати собі кращого споміж того, що бачу. Хто мені заборонить? Може ти, Антоне? Спробуй лише. Вже й пробував — скільки років пробуєш, а що з того вийшло?.. То й не вийде нічого.

Тетяна Гаврилівна заходила, просила написати адресу на листі до сина, — треба було латинськими літерами. Тихон Амосович, дивлячись на старого конверта, перемальовував незрозумілі значки і, зіпсувавши кілька конвертів, нарешті виконав прохання. Умився й вийшов з двору. За ворітьми став, подумав хвилинку і попрямував на Закопанську вулицю до Орини.

(Далі буде)

К. ГЕРАСИМЕНКО

ЄСЕНІНУ

„Не жалею, не зову, не плачу,
Все пройдет, как с белых яблонь дым“.
С. Єсенін

Звичайно — все пройшло.
Розтанули сліди.
І ті сліди давно замів зі сміхом вітер...
До сонця йдучи, голубе село
Навчилося без Вас
І плакать і радіти...

І зразу в нас
Як і раніш — весна,
Сади сміються
вітами черемух,
І тихо — білі ночі
Шепочуть снам
Про те, що згинуло
Навіки
і даремно.

У цю весну
Я споминаю Вас
І мимоволі хочу перестроїть струни,
Колись же також і у Вас цвіла
Кущем безумним
Непокірна юність.

Колись і Ви
Любили ніжно сад,
І сліпо вірили, що ні у яку осінь
Любов не згине,
не умре краса,

Й ніхто ніколи
Молодість
не скосить.

О, любий мій,
Від Вас прості сліди
Замів давно вже неспокійний вітер.
А я такий, такий же молодий
Сьогодні хочу Вас
Згадать і зрозуміти.

Бо зразу — струнко
безупинно
в ряд
Ідуть часи
З великим, славним Маєм...
І часто, часто всі ми невпопад
Буває, збившись на ходу,
ступаєм.

А Ви инакше збились зі шляху
І, реву хвиль грізних не зрозумівши,
Спустились, згодом, у глибокий трюм
Своє життя за чарку вішать...

Смішне життя. Смішний розділ.
І що пройшло — не вернеться вже знову.
Тепер Вам, любий, пізно зрозуміть,
Що зовсім Вам не те давалось слово...

Що Ви могли,
Співаючи пісні,
Іти у даль із юними рядами
І нам в бою
Могли б Ви, любий мій,
Своє життя віддать не так,
Не даром...

Тоді б Ви знали
Світ зовсім другим
І хоч на перший раз було б це трохи трудно,
Повірте — з Вами вкупі згодом ми
Чудово б зовсім будували будні.

Єсеніну

Ви б вірили тоді,
Що той шматок землі,
Де сонце все влилось
У троє „С“ і в „Р“
В велике, в світле щось —
веде рядами дні,
За віщо хочеш жить
і потім і тепер.

Другі б цвіли пісні
І другий був би шлях,
Коли б усім чуттям
Ви бачили і знали,
З якою гордістю
Китайці йдуть вмирать
Під юний спів
Інтер
националу.

Сліди Ваші давно
Вже вітром занеслись,
Давно вже не бренять
Забуті всіми струни,
Але згадать мені лишилось, як колись
У Вас цвіла кущем
Безумних років
Юність.

О, любий мій . . .
У нас весна . . .
Вона іде, іде
З великим, світлим Маєм
І віриться, що й Вас . . .
Колись вона і Вас . . .
Забувши все лихе,
Між иншим, пригадає.

1928

І. КИРИЛЕНКО

КУЧЕРЯВІ ДНІ

(Повість)

РОЗДІЛ ДРУГИЙ[1])

Секретар партколективу тютюнової фабрики і член бюра райпарткому, вусатий товариш Ломов, живе в одному з невеличких будиночків, недавно збудованого робітничого селища.

Щоб попасти до нього з Райпарткому, треба трамваєм їхати до великого майдану, а там п'ять хвилин ходу і вже.

Уквітчані гаслами і пожовклими сосновими вітами ворота привітно розкрито: заходьте, будь ласка.

Як стемніло — Гринюк, Дубов і Лазько ввійшли в ті ворота зникли в одному з будинків.

Справа ясна. У Ломова сьогодні свято: народився син, якого з такою ніжною нетерплячкою чекав зворушений батько.

І не дивно, що там хлопці зустріли майже всіх товаришів Ломова по громадянській війні і партійній роботі. Всі прийшли привітати щасливого батька і радісний гамір плавав по високій і просторій кімнаті.

Говорили про минулі бурхливі часи, коли навіть мріяти не доводилося про затишну кватирю, про сем'ю, про мирну творчу роботу.

Кожний згадував якийсь найяскравіший момент з свого життя і скромно, навіть трохи соромлячись, розповідав, свідомо зменшуючи свою ролю в ньому.

— Що ж мовляв, і я нарівні з усіма брав участь, і тільки.

Чому, коли збирається багато старих товаришів, завжди на поверхню випливають спогади про минулі дні, такі барвисті і суворі? Тому, що, мабуть, не один з присутніх товаришів пригадав свого вірного товариша, брата, друга, що вже ніколи не побачити його ні на фабриці, ні на партзборах, ні на товариській бесіді у тов. Ломова. І завжди чомусь такі прості й принадні ті спогади. І невідомо, чи то туга за тими буряними днями, чи тиха й горда радість світиться в очах оповідачів і слухачів.

---

[1]) Див. „Гарт“ № 7.

— Да, — почав Ломов, коли один гість, що сидів на покуті, скінчив оповідати, — були й мені випадки, що й досі спокійно про них не можу згадувати.

Хлопці заворушились, тісніше присунулись до Ломова і вперли шестеро блискучих питливих очей: цікаво, що може порушувати спокій такого кремезного, міцного, як дуб, і завжди безмірно жартівливого товариша.

— Бачу, ви вже й слухати налагодились, — з теплою усмішкою глянув він на хлопців. — Он ба, як вуха понаставляли, а в Никодима аж очі на лоб лізуть. Ну, що ж, розкажу, для вас це буде до деякої міри наукою.

Всі зарухались, загреміли стільцями, вмостились зручніше, потім затихли, спинивши очі на Ломові: мовляв, „готові, слухаєм“.

А той поволі витяг кисета, зробив цигарку, запалив її і, випустивши сизу димову хмарку, почав:

— Було це в дев'ятнадцятому, на півдні, в одному повітовому місті, де я зі своїм полком затримував денікінський фронт, щоб дати змогу розгорнутись нашим головним силам і прийняти бій.

Начштабом у мене був, може хто знає, Семен Колючка, — спочатку наймит у своєму селі, а потім за моєю допомогою робітник у вагонних майстернях.

— Колючка, кажеш? Семен? Пригадую. Зустрічавсь у сімнадцятому, бойвий був хлопець, — кинув той, що сидів на покуті.

— Це той, що ото червону гвардію тут організував? — запитав сусіда Ломова.

— Так, так... Був найкращим моїм другом. З ним ми зібрали полк, з ним і водили його на бій з німцями, гайдамаками та денікінцями. Отже, я продовжую:

— До мене дійшли відомості, що білі вдалим меневром хочуть оточити місто з флангів і захопити його. Треба було негайно вивести військо з міста і приготуватись до оборони, вибравши найзручніші позиції. Кинувся до Семена, порадитись з ним хотів. Сюди-туди, а його нема. Наказую розшукати. Даремно. Наче його земля проковтнула... Та тоді не було часу довго думати. Розвідка донесла, що ворог досить енергійно виконує свого плана.

І було це теплого, травневого дня, що вмирав на розпаленому брукові. В синьому надвечір'ї стояв тривожний гул. Підіймався він з соборної площі, де збирався полк, потім полохливо шугав у сутінки вузьких завулочків і, розгубивши свою силу, затихав під зачиненими ворітьми. Насувалася тепла, ніби молоко, травнева ніч. Іноді темними вулицями по двоє - троє мчали мої кіннотчики і жмути іскор з - під копит вмираючи падали на брук. Важко, застужено дихаючи,

здіймаючи брязкіт і гуркотняву, невгамовним звірем проповз геть за місто до провалля наш грузовик, переповнений людьми в шоломах і кашкетах. По ньому лишився пах бензини та шум мотору настирливо стояв у вухах.

Я знав, що то везли розстрілювати спійманих нами білих шпигунів: трьох чоловік і одну дівчину. Коли вчора їх допитували, чоловіки мовчали, а дівчина, як зацьковане звірятко, люто поглядала то на мене, то на Семена. І в колючому погляді її я бачив якусь молитовно-фанатичну ненависть до нас.

— Де ж Семен? — знову різонула думка. Та даремно було шукати відповіди.

А місто напружено вслухалось в стриману, громохку, поривчасто-тривожну музику. Ми поспішали і від того багато було зайвого галасу, шуму, розгублености і непотрібної шкідливої метушні.

Десь на другій вулиці чийсь рипучий голос вигукував стримано, але владно:

— Запрягай швидше! Хто там копається! В три щота!

І голос танув десь у байдужій синяві ночи.

На майдані метушились люди, цокотіли тачанки, випробовували свої мотори грузовики, їржали коні, з загального гамору иноді виривались придушені голоси команди, брязкіт зброї і гул людської хвилі.

Все змішалося, злилося в якусь тривожну симфонію, що ніби йшла відкілясь з-під землі.

Раптом я, даючи останні накази, почув, як із-за річки, де міський парк і провалля, пролунав залп.

Далі другий, третій...

Здавалося, що підпасичі виляскують прядив'яними батогами.

Тоді згадав, що і Семен був колись пастухом і мабуть так само виляскував.

— Розстрілюють,— подумав я і знову настирлива й люта думка:

— Де ж врешті Семен? Як він може десь сидіти в таку відповідальну хвилину?

Саме тоді з-за парку визирнув повнокровний місяць і залив вулиці, майдани й дахи будинків своїм променястим світлом. Гигантські невковирні тіні швидко заметушилися на білих стінах мертвого собору. Я дивився і мені здалося, що я глядач у якомусь фантастичному театрі, якоїсь надзвичайної кіно-картини.

Я не зчувся, як до мене під'їхав грузовик, а з нього вистрибнув мій помішник.

— Знаєш, Ломов, точка, — кончили! — сказав він тихо і поклав свого мавзера в кобур.

— Всіх? — не дивлячись на помішника, запитав я, встромляючи ногу в стремена.

— Шмара кудись втекла, не встерегли... Мать їх так, — сплюнув той і одвернувся ображений і лютий.

— Як? Втікла? Хто стеріг? Гади!... Роз-стріляю. — Я ледве стримався, щоб не вкласти на місці помішника... Чорна кішка підозріння і неясного передчуття зашкрябала мозок. Щоб це значило?

— Підчас тривоги її повели на допит до тов. Семена в штаб, водило б їх день і ніч. Звідти назад вона не поверталась. Якщо її Семен не зросходував, то значить втікла, зараза, — вже спокійніше відповів помішник.

Я замовк.

Ми їхали на чолі полку і, коли я подивився назад, побачив довгу смугу, що виблискуючи багнетами, простяглася вздовж шляху. Нагадала вона мені велетенського ікластого звіря, якого випустило в поле завмерле місто.

Я дав наказа звернути з шляху і посуватись балочкою, щоб яко мога дужче заплутати сліди.

А коли місяць дошкрябався до найвищої точки і, хвилину подумавши, швидко покотився вниз — тилова охорона донесла мені, що до принишклого міста в'їхав перший денікінський роз'їзд.

— А де ж Семен, невже він вас так і не наздогнав? — перебив Ломова Гринюк.

— В тім-то й річ, що ні... Через три дні...

З кімнати, де лежала хора дружина, почувся тоненький дитячий плач. Всі механічно повернули обличчя туди.

Ломова наче хто припік розпаленим залізом, або вколов шилом: так хутко схопився він з-за столу і, радісно посміхаючись, побіг до дружини.

Коли ж радісний і спокійний Ломов повернувся до столу і кинув якимсь ніжним і тихим голосом: „Заснув товаришок“ — знову всі зручніше вмостилися, готуючись слухати продовження. А Лазько не втримався:

— Ну, що ж через три дні?

— Да... Через три дні після великих боїв, ми знов захопили місто. Не дивлячись на нашу перемогу, ми не раділи. Наших там полягло — страшно згадати. Одна третина мого полку лишилась там в степу в нашвидко виритій могилі.

— Чому ж так?

— Дуже просто; ворог ізвідкілясь довідався про наші тактичні плани, про наші огневі сили, про підступи. Простіше, всі наші військові таємниці дісталися йому до рук. Тільки на третій день бою

нам було надіслано підмогу, і ми захопили місто, розбивши ворога вщент.

— А Семен, що ж з Семеном?

— Семен знайшовся, краще б я його до віку не зустрічав, — махнув рукою Ломов. — Ми знайшли його в помешканні контр - розвідки звязаного, побитого, з білою шовковою хусткою в роті.

— Коли я ввійшов туди, командир ескадрону, що з декількома хлопцями прорвався вперед і перший знайшов Семена, сказав мені тихо з якоюсь ноткою злоби в голосі:

— Товаришу командире, візьміть свого начштаба. Ось він. — Я глянув і отетерів. Семен, мій найдорожчий і найвірніший товариш Семен, стояв у кутку, низько - низько схиливши голову, а руки наче два обрубки канату безвольно лежали вздовж тіла.

— Що це значить, товаришу Колючка? — підступив я до нього. — Відповідай!

Чоловік з вісім моїх кіннотчиків пронизували мене зацікавлено допитливими очима, а ескадронний недбалою ходою підійшов і подав складений вчетверо аркуш.

— Читайте, товаришу командире, там про все сказано, — кинув він і з іронічною посмішкою одійшов у бік.

Я розгорнув папір і прочитав:

„Привіт вам від Тетяни Сандомирської, якої ви, спіймавши її, навіть розстріляти не змогли. Від імени всієї контр - розвідки дякуємо вам за таких ліричних, довірливих і дуже балакучих начштабів. Знайомство моє з одним із них дало велику користь всій нашій армії. Гадаю, ви відчули це на власній спині.

Надалі раджу вам шпигунські справи доручати більш стійким катам, особливо, коли серед обвинувачених є вродлива дівчина.

До зустрічи.. Т. С.“.

— Щось приблизно було таке написано. Я вивчив цього листа від слова до слова, а втім ви можете сами прочитати цей документ. Я бережу його, як пам'ять про колишнього друга, що спіткнувся на революційному шляху. — І Ломов з бокової кешені витяг вчетверо складений аркуш цупкого паперу. Доки лист Сандомирської переходив з рук у руки, Ломов казав далі:

— Я стояв, ніби на гострій вершині високої гори, я не міг поворухнути пальцем, я не міг зробити кроку до Семена, щоб глянути йому в вічі. Тільки відчув на собі вичікуючі гострі погляди моїх червоноармійців і від тих поглядів було так, наче під сорочку насипав хтось дрібних голок і вони немилосердно жалили, кололи тіло.

Всередині десь клекотіла злоба і моя рука механічно розстібала кобур.

Тіло Семенове, що нагадувало напівспорожнений лантух, — таке воно було м'яке і безвольне, — поволі сповзло додолу.

За весь час він не промовив жодного слова — нікому не подивився в вічі.

Помітивши рух моєї руки, до мене підійшов ескадронний.

— Що, може роздягти, а то одежа попсується, жалко, — сказав він спокійно.

Я хотів застрелити на місці ескадронного, але він вдумливо і діловито сказав:

— До речи, буде в що одягти взводного Сметану, а то в одній спідній сорочці бідолага розгулює.

— Роздягайте! — люто скрикнув я, виймаючи наган.

Якось просто і спокійно хлопці роздягли, вірніше витрусили з верхньої одяги Семена.

Я в останнє глянув на свого колишнього товариша і мені цілком ясно стало, чому він розкрив контр-розвідці наші плани. Все тіло його було порубано шаблюками і порізано, мабуть, кешеньковими ножичками. Великі чорні шматки крови уквітчували пошматовану білизну, наче трояндові пуп'янки.

Гринюк, що йому останьому дістався до рук лист Сандомирської, довго і уважно вдивлявся в чіткі рядки.

Коли він почув останні слова Ломова, рука з листом сама собою впала на стіл і застигла. Обличчя стало блідим, очі швидко заморгали.

Він напівздивованим, трохи зляканим поглядом дивився то на Ломова, то на Лазька і раптом відчув пекучу до себе огиду. І ще Никодимові було ніби соромно чогось, хотілось сказати гарячі слова обурення, та не посмів. Сидів мовчки завороженений мовою Ломова. А Лазько ще дужче наліг на стіл шкірянкою і двічі чмихнув носом. Це так завжди, коли щось зворушує його.

— Хотілось підійти до того напівтрупа, — продовжував Ломов, — і так, як колись, по-дружньому розпитати: що, до чого.

Але з вулиці до мене долетіло міцне, переможне:

„Смело, товарищи, в ногу,
Духом окрепнем в борьбе"! . .

Пізнав голос виводчика Сметани. Так, це йде вулицею мій полк, від якого лишилося дві третини.

Тоді я вже цілком спокійно націляюсь Семенові просто в лоб, кажу: „Прощай" ! — і натискую на „собачку". Криваві шмаття підлетіли вгору і узорчасто розбризкались на стіні.

Я швидко поклав у кобур „наган“ і разом з хлопцями вийшов на вулицю. Прикипівши до сідла я скажено мчав, випереджаючи ескадрони. Чув, як вигукували в лавах:

— Слава командирові.

А у відповідь:

— Ура - ура - ура . . . — голосне й безкрає котилося порожніми вулицями міста і ще довго на майдані лунали переможні вигуки червоного війська.

— З того часу минуло вже вісім років, але я бережу цього ганебного листа, бо він нагадує мені про одного з найлюбіших моїх друзів . . .

Всі сиділи мовчки.

— По твойому як, — запитав Дубков Лазька, коли хлопці поверталися додому тихою нічною вулицею: — правильно зробив Ломов?

— Н - да . . . — протяг той, дивлячись собі під ноги. — Робота що й казати, правильна і чиста . . .

— Але ж яка повинна бути ненависть до нас у тої шпигунки, коли вона так жертвувала . . .

Гринюк мовчав. Він думав про лист Сандомирської, про суворого і в той же час ніжного Ломова, про Семена, начштаба полку і ескадронного, що спокійно роздягав напівживу людину.

І не міг ніяк збагнути Никодим:

— Нащо це все? Нащо стільки крови, звірячої суворости, невблаганности, люти? — Всередині ворухнув крилами чорний птах образи; на людей, на життя, на ввесь світ.

З заздрістю глянув на хлопців, що забувши про все знову, гаряче сперечалися про якусь буденну справу.

А вдома в своїй розхрістаній кімнаті на столі Гринюк знайшов записку — писала Катря:

> „Приходила, як умовились о 8 - ій. Мала до тебе серйозну справу. Хотіла поговорити. Не застала. І де це тебе, голубе, носить“. *К. П.*

Всміхнувся скептично, хоробливо. Лінії губ розтяглися в неправильний, трохи скривлений набік еліпсіс, оголивши міцно посажені зуби.

— Щаслива, завжди в неї серйозні справи, завжди її щось турбує.

Потім швидко роздягся, впав на ліжко і довго не кліпаючими очима дивився в стелю. В голові роїлись, вистрибували думки, такі хмарні, заплутані, як і сон. За вікном по коштрубатому брукові процокотів останній візник.

Кучеряві дні

„На порядку денному одно питання: середпартійний стан і завдання партії. Доповідач Ломов. Збори відчинені. Бажана присутність комсомольців“.

Так лаконічно сповіщало робітниць і робітників оголошення ще зранку вивішене по всіх цехах фабрики.

Здається, збори як збори, що ж тут особливого, але чомусь підчас обідньої перерви тільки й балачок, що про опозицію, про Сталіна, Зінов'єва, про наступне велике свято.

Розбившись на невеличкі гуртки, розмовляли старі й молоді і невідомо було, що думає цей шумливий робітничий натовп, кого він підтримує, кого засуджує.

В клубі, де зібралися робітники, панував якийсь стриманий, напружений спокій. Обличчя серйозні, уважні, слова продумані, глибокі, важкі й влучні: сказано, наче сокирою одрубано.

Тільки иноді біля естради, де молодь шумує, прорветься задиркуватий голос. Там, коли заперечують, то категорично, коли ж доводять — уперто. Катря мовчки стояла в гурті, де з виглядом грецького мудреця Антон подавав „високоумні“ репліки, перебиваючи кожного, хто починав говорити.

Їй хотілося почути, що говорять хлопці та дівчата, як вони реагують на репліки Антона. Від свідомости того, що має перед товаришами таємницю, було якось і приємно і ніби трохи боязко. Вона не здавала собі справи: добре чи зле те, що, не порадившись з секретарем осередку, або з кимсь з райвиконкомців, хоча б з Гринюком, вона пішла на опозиційні збори? Проте й особливої провини в цьому не бачила, бо врешті ж у неї немає на думці нічого, крім палкого бажання зрозуміти все, щоб потім бути активною й розумною, як от Гринюк, або Лазько.

В гурті суперечка загострювалась — і Катря підступила ближче.

— Ти мені, брат, не наливай — погано . . . та погано. І дуже „вумних“ слів також не запущай. Ти мені прямо скажи: що ти зі своєю дурною опозицією можеш зробити путящого? Це перше. А друге, ти й досі не сказав, де саме Цека веде неправильну політику. Ну, де? Скажи! Де? — доскіпався молодий комсомолець Колька Гранов. Він був гарячий і переживав ті благословенні роки, коли все здається таким простим і ясним, як новий мідний п'ятак. І тому, навіть сперечаючись з Антоном, він розсипав з очей бризки безмежної веселости. Дивлячись на його в'юнку невилику постать, хочеться й собі так безжурно і загонисто сміятися.

Антон вислухав його і сказав:

— Ви ж не розумієте загальної кон'юнктури. Цека апелює

до куркуля, забуває про робітництво. Прожитковий мінімум зменшується... І взагалі ситуація...

— От завів машинку: кон'юнктура... ситуація і ще чорт зна що, просто мінімума якась, — перебив Колька. — Ти давай факти, а то „апелює"...

— Ти ж іще молодий і цього не помічаєш, — пручався Антон.

— Диви, чи не старий революціонер! Коли це ти такої пихи набрався? — кинув хтось із гурту.

— Мабуть з того часу, як конторником став, — додав чийсь уїдливий голос.

— Ні, хлопці, — гарячився Колька, — ви чуєте, він говорив, що робітників зажимають. От лишечко! А ми бідні й не знали, хто нами так турбується, — зворушливо причитував Колька, кидаючи насмішкуваті погляди на зніяковілого Антона.

— Знаємо ми справжню ціну цим турботам, — устряв у розмову високий стрункий юнак, — меншовики також завжди говорили про робочий клас, завжди підкреслювали, що борються за його інтереси, а насправді тільки допомагали буржуазії давити нашого брата.

Високий говорив упевнено, спокійно, розмірено. Він дивився просто у вічі супротивникові, злегка похитуючись. Він почав і всі затихли. Слухали. Тільки Колька не втерпів:

— Правильно, Віктор, вірно, — зрадів він, — а то городить чорт зна що, — скинув очима на Антона. — Нє, ти нам, брат, давай приклади з історії, так як ось Віктор, а голою балаканиною нас не купиш. Правильно я кажу, хлопці?

— Вірно! Молодець, Коля... Крий!..

— Та хіба тільки меншовики, — продовжував спокійний Віктор. — Різна, явна контр-революційна сволота завжди спекулювала на інтересах робочих, а коли досягала свого, — прописувала робочим таких „інтересів", що доводилось чухатися там, де й не свербить. Так що, тов. Антоне, ми не потребуємо таких „захисників", як ти із своїми спільниками.

— Ха-ха-ха! Ну й одбрив.

— Що, спіймав, з'їв? Кон'юктура... ха-ха-ха!

— Оце так ситуація.

Антін стояв, як опльований, розгублено бігаючи очима по натовпу, ніби шукаючи когось. Насправді ж йому просто не хотілось бачити десятки насмішкуватих очей.

— Чи не набридло вам ще гризтись, мов собаки на ярмарку? Аж у вухах гуде... Хай вам Чемберлен присниться.

Слова ці належали середніх літ робітникові, що повільно підходив до гурту, доїдаючи сніданок. Він методично кутуляв міцними

щелепами і від того м'ясисте боронзового кольору лице його нагадувало живу істоту, що рухалась і жила цілком самостійно від усього тіла. Коли неповоротна флегматична постать з динамічним лицем спинилась біля гурту, проковтнула останню порцію їжі і розмашисто витерла рукавом товсті масні губи, хтось з гурту, мабуть Колька Гранов, сказав:

— Увага, товариші. Увага й спокій. Хіба не бачите, що перед нами стоїть представник пролетаріяту з сортировочного цеху? Він напевне буде говорити і займе якусь середню лінію... Він же ніколи ні з чим незгодний. Адже правда?

— А ти краще держав би язика за зубами... Розпатякався, шкет... Від горшка два вершка, а вже й теє...

— Іване Олексієвичу, та хіба я що? Я ж тільки кажу, цікаво вас послухати. Ви так мало говорите, а тут саме Антін опозицію розводе. Скажіть слово, не мучте, — цілком серйозно присікався Гранов.

Про те, що Олексій Іванович любить поговорити, знала вся фабрика, і тому натяк Кольки розбив дискусійне напруження в натовпі.

— Ха-ха-ха!

— З твоїм Миколою...

— Отако Івана Олексієвича...

Навіть поважний Віктор стримано всміхнувся і Катря бачила, як він сіпнув за руку Гранова і прошепотів:

— Не заїдайся... Цікаво, що він скаже...

Антін переступив з ноги на ногу і теж приготувався слухати.

Ще хвилина і центром уваги став Іван Олексієвич. Його оточили тісним колом. Чекали. Адже цей балакучий і завжди незадоволений дядя ще жодного слова не сказав про опозицію, а вплив на певну частину, особливо старих робітників, він мав.

А Іван Олексієвич ледве помітно, одними очима всміхнувся і обвів хитрим поглядом своїх молодих слухачів. Йому було приємно. На жарти не ображався. Звик. Широким рухом він розправив цеглястого кольору вуса. Були вони пишні, двома зав'ялими перчинами спадали вниз, кладучи темні тіні на чисто виголене бронзове підборіддя.

— Знаєш, Миколо, — напівжартівливо звернувся до Гранова Іван Олексієвич. — Шкода, що я не батько тобі... Ти б у мене понюхав чим пахнуть оці кулаки.

— Одержали б хіба такої здачі, — не змовчав Гранов, і знову стриманий регіт прошелестів у натовпу.

— Ну, годі, годі, шибайголово, де ти був як греміло, мабуть пішки під стіл ходив, а тепер слова за тобою не скажеш.

Іван Олексієвич серйознішав і це відчули всі.

І коли Колька роззявив рота, щоб відповісти, декілька голосів спинили його.

— Кажіть, кажіть, просимо, Іване Олексієвичу.

Всі знали, що Іван Олексієвич, не зважаючи на свої сорок років і п'ятеро дітей, був у червоній гвардії, бився на фронтах, але чомусь не любив про це говорити. І якщо тепер згадав він про часи, коли греміло, значить справді його щось допікає.

— От ви мені про опозицію. Що, та як. А я вам скажу просто: чортівню ви розводите. Я й Ломову вчора казав. Хіба для того боролися, голодували, сотнями, тисячами гинули, щоб тепер між собою гризтися? Треба краще за порядком дивитися. А то, наче боги, розумні поробилися. На кожних зборах такі слова чути, що й вимовити тяжко, а порядку раніш чорт мав, так і тепер не видно.

— Невже не видно, Олексієвичу? То ви може недобачили? — обережно перебив Віктор.

— Ти, Вітя, правильний хлопець і сурйозний, а от юринду кажеш: недобачили. Я, браток, добачаю, тільки щось ні на що й дивитись, як слід. Візьмім хоч би нашу фабрику. Де специяльне питання сортировщицям? Де прибавка зарплатні, що її обіцяють ось уже мало не рік? Чому нашим робітникам доводиться жити в підвалах, та й тих не вистачає?

— Хіба ви, Олексієвичу, в підвалі живете? — вихопився з гурту Гранов.

Очевидно, запитання спантеличило промовця, бо він не зразу, а трохи помнявшись і переступивши з ноги на ногу, відповів:

— Хіба я про себе? Мені, спасибі, дали кватирю в новому селищі. Що правда, то правда, але ж скільки ще не живе, а мучиться.

— Швидко друге селище закінчать... Всіх буде задоволено... — спокійно додав Віктор.

Олексієвич, ніби не розчувши слів Віктора, продовжував.

— А скільки нечисти всякої розплодилося. Ті ж буржуї, що й раніш були... А нашому брату нікуди ходу немає.

— Та то положим...

— Доки ти зберешся класти, тебе тричі положать, ще й потопчуться по тобі. Щоб знав своє місце. Так-то, хлопці. Треба ще одну революцію, тоді може щось вийде путяще. А ви мені опозиція опозиція... Обоє рябоє, або, як кажуть, не гудь Панька, не хвали Оришки. От що я вам скажу. Взагалі ж, поменше б ви балакали та побільше хліба їли. Дайте закурити, та й піду собі, — закінчив

він, поглянувши по натовпу. — І так набалакав сім кіп гречаної вовни...

Кілька дружніх брудних рук простягло цигарки.

— Куріть, Олексієвичу.

Але той взяв одну, запалив і спокійно поплентався до другого гурту, де чоловіка з десять старих робітників і робітниць уважно стежили за шахматним змаганням двох молодих упаковщиць. Він уже не чув, що навздогін йому заперечував Віктор, що знову заговорив Антін і вигукнув якогось дотепа Колька Гранов. Суперечка знову вибухнула, і бачила Катря, що не зважаючи на спокійний тон Віктора, пристрасти розпалюються, голоси стають різкими, в'їдливими, рухи нетерплячими, нервовими, поривчастими.

Раптом над усе врізався настирливий зойк гудка і всі, поспішаючи, посунули по цехах. Перерві кінець.

Ще хвилина, дві, і загула, зашуміла в такій звичній роботі цигаркова фабрика.

Молоді безтурботні дівчата і поважні пристаркуваті жінки спритно сортирують тютюн, що пливе перед ними на полотняному конвеєрі. І хоч вентелятори енергійно постачають повітря — в цеху чути невпинний, сухий, надривчастий кашель.

Одсортоване листя тютюну йде в крошильну машину „Універсаль", де стоїть самозаглиблений Іван Олексієвич і мовчки зиркає на кучеряві запашні копи дрібно покришеного тютюну.

Думає Іван Олексієвич одну думу:

— І чого вони між собою почали нелади, розкол? Це ж тільки пошкодить усім. Ех-хе, — тяжко зідхає Олексієвич і сумно схиляє очі до машини. Йому зовсім не байдуже, що опозиція каламутить. Мовчить тільки старий на людях.

Катря бачила, що в кутку залі, притулившись до стінки, сидить Гринюк, але підійти до нього не наважилася.

— Краще після зборів, — вирішила вона і знову уважно слухала що говорив Ломов.

Якась неясна тривога родилася в Катриному серці. Родилася, зростала, примушувала Катрю нервово соватися на лаві і часто оглядатися назад, де Никодим колись веселий, з юнацьким блиском в очах — тепер сидів чомусь похмурий, насуплений, зрідка важко зиркаючи на промовця, і очі йому ніби застелені були якоюсь тьмяною сіруватою плівкою.

Він думав про те, що власне йому нічого було приходити на збори, що можна було вдома полежати в тихій, непорушній самоті і мріяти тільки про невідомі чудові краї. Це б так пасувало до сьогоднішнього його настрою.

Спіймав себе на думці, що останні дні йому чогось до болю хочеться бути самому, далеко від облудного міського галасу, від товаришів, роботи, від усього.

— Перевтомився, мабуть, — стиха, несміливо прошепотів хтось поруч нього.

Никодим знає, що це говорить Дубов до Лазька. Вони ж потягли його з собою на збори.

Але він мовчить і думає:

— Може, й справді перевтомився.

Тоді більш протяжніший і басовитіший голос не погоджується:

— Не думаю, щоб тільки перевтома.

„Тільки" вимовляється з якимсь многозначним притиском і від цього Никодимові робиться ще гірше. Він рішуче встає, щоб пославшись на біль у голові, піти собі геть.

В руку йому хтось уклав шматочок паперу з невеличкого блокноту. Прочитав. Прохала Катря, щоб зачекав до кінця зборів, бо „по - перше, будуть цікаві дискусії по докладу, по - друге — є до тебе одна ділова справа, а по - третє... ну, ти сам розумієш". Глянув на неї, всміхнувся їй посмішкою засудженого на страту, але не пішов, а важко сів на місце.

І дивно, раптом тіло йому здригнулось, наче хтось із середини лоскотав його і від грудей до ніг пройшла якась приємна цілюща млость.

— Значить, ще не втеряв здібности відчувати, — з задоволенням пояснив собі Никодим.

Згадались чомусь напівголі виточені коліна Мері і від цього вже не було огидно, як уперше там, у себе в кімнаті. Глянув на Катрю і знову бачив її високі груди, що дихали і ворушилися під синім халатом, та глибокі, чорні криниці очей.

„Цікаво, чи й у неї такі коліна, як у Мері", думав і не чув, що Ломов закінчував доповідь.

Ввесь час він говорив спокійним голосом, навіть трохи стиха і, коли підвищив тон, у залі запанувала абсолютна тиша: ніхто не зашарудів одягом, не заскрипіла жодна лава і тільки бачив Никодим витягнуті в напруженому чеканні голови та зацікавлені вогники очей.

А Ломов не говорив, а рубав:

— Наближається перше велике десятиріччя нашої диктатури. Чуєте? Нашої пролетарської диктатури. Ми пройшли це десятиріччя, як переможці, як справжні учні великого Леніна.

Павза. Тихо.

— Але серед нас є маловіри, що не хочуть іти з нами, не вірять партії, не вірять більшості, гальмують роботу. Кінчаючи, я

закликаю всіх, хто має сумніви, чесно вийти і висловитись. Може, спільними силами договоримось, виявснимо все.

Щось хвилини зо дві тривала мовчанка і кожний із слухачів, наче боявся поворухнутися, щоб не зіпсувати урочистої тиші.

І тільки, як Ломов пішов за стіл і почав щось говорити голові зборів, по залі розійшлися спочатку поодинокі, несміливі, стримані слова, а потім шум наростав і нагадував собою шум пасів, що збільшується, як колеса починають швидше вертітися.

Вже чути було, як Колька Гранов умовляв Віктора, щоб той забрав слово.

Хтось забористо чмихнув і стих.

Дубов і Лазько, схилившись над блок-нотами, наче змовники, шепотіли поміж себе, водячи олівцями.

Катря дивилась на Гринюка, та той втопив очі в долівку і, здавалось, не чув і не бачив, що робилося навкруги.

Шум міцнішав і, як завжди, загрожував перейти межі, обернутися в нестриманий, бурхливий гамір, але тоді підвівся голова, постукав олівцем по столу і запитав:

— Хто забирає слово?

В залі знову стихло. Всі дивились один на одного, наче заохочуючи виступити і в той же час ніхто першим не хотів висловлюватися. Мовляв, „встигнем з козами на торг“.

Дубов подивився на Лазька, Лазько на Дубова.

— Виступай, чи що.

— Ні, спочатку ти виступи.

Потім обидва глянули на Никодима, а Лазько сказав:

— Кому, кому, а тобі й карти в руки. Ти ж у нас в опозиційних питаннях спец.

Гринюк винувато всміхнувся і байдуже промимрив:

— Подивлюсь, може й виступлю.

Лазько здвигнув плечима і здивовано-запитливими очима глянув на Дубова:

— Невже так може відповідати агітпроп. Наче не на партзборах, а на похоронах своєї бабусі. Що це справді з ним твориться? Чи не спіймав чогось такого...

І раптом в залі все стихло. На підмостках стояв Віктор і, стиснувши до перенісся брови, чекаючи на тишу уважно поглядав на присутніх.

Коли заля стихла, він говорив:

— Я ставлю питання на попа: або, або. Чому деякі з присутніх тут вважають за можливе і навіть за потрібне обливати помиями не тільки партію та її робітників, а радянську владу... І це

робиться по закутках, як перекупки на базарі. Я вимагаю, щоб вони з цієї трибуни виступили. Инакше ж, на мою думку, їм доведеться дозволити волю слова за межами партії та комсомолу.

Віктор замовк, а погляд уперто тримав на Антонові:

„От, мовляв, один з таких“.

Всі, наче загіпнотизовані, обернулися в Антонів бік і бачила Катря чотири сотні спостережливих очей, що горіли чим завгодно — бажаннями, зненавистю, цікавістю, навіть байдужістю, тільки не співчуттям до Антона.

А той, мабуть, відчув на собі дотики гострих поглядів, бо раптом дуже швидко, наче сидів на розпеченій сковороді, засовався на лаві, а потім нервово підкинув руку догори:

— Товаришу голова, слово!

— Кажи.

Коли сходив на підмостки, вся заля наїжачилась, ніби Антін мав сповістити присутнім якусь убивчу новину.

Тільки Колька Гранов навмисне голосно кахикнув, як це роблять хлопці на селі вслід дівці, яку хочуть зачепити.

Віктор сіпнув його за рукав.

— Тихше, слухай краще.

— Товариші,— почав Антін і Катрі здалося, що у нього раптом зблідло лице.— Я хочу спинитись на двох питаннях.

— Тільки на двох? — вихопився Колька.

— Так, на двох, а саме — китайська революція і політика ЦК в селянському питанні. В Китаї революція гине, бо Комінтерн неправильно врахував сили її. Помилкова лінія так ускладнила ситуацію, що...

— Конкретно, де помилки? — вигукнув Лазько.

— Орієнтація на Чан-Кай-шу, а значить на дрібну буржуазію, бо ж гоміндан...

— Стара пісня. — Досить поважно кинув хтось з передньої лави — Остогидло...

— Кажи, чого ви хочете? — знову зірвавсь з місця Гранов.

— Товариші, прошу не перебивать тов. Антона. Ви заважаєте йому висловити свої думки,— голосно й твердо проказав голова, і Антін знову продовжував:

— Опозиція цілком правильно застерігала ЦК що до Чан-Кай-ші і врешті ввесь хід подій довів цілковиту її правоту.

В залі пройшов стриманий шум. Голова енергійно застукав олівцем по столу.

— Що ж до села, то тут ЦК заграє з куркулем, зраджує комуністичну програму, тоді коли можна було б взяти з села багато

більше матеріяльних засобів і повернути їх на індустріялізацію, на поліпшення становища робітників...

— Демагогія! — голосно вигукнув Дубов.

— Апаратчик, не перебивай! — почулося з протилежного кутка залі. Катря обернулась і вгледіла Янського. Він сидів у кутку окремо від гуртку і схвильовано поглядав то на президію, то на лаву, де сиділи Дубов, Лазько і Гринюк.

— Товаришу голова, закличте гастрольора до порядку! — знову гукнув Колька Гранов.

Він абсолютно не розумів, чому це Ломов і инші старші товариші дозволяють ображати партію якимсь чудакам.

— Хай балакає, а то потім говоритимуть, що „зажим".

Антін уже сходив з трибуни і жмакав у жмені якийсь папірець. Він з виглядом переможця глянув на Катрю, але та поволі одвернула очі вбік, де сидів зігнутий, наче стеблина, Гринюк і безвольно водив олівцем по блок-ноту.

Швидкими кроками, моргаючи темними віями, находу дістаючи блок-нота, на трибуну йшов Дубов.

Коли чорнява копа його волосся рвучко одкинулась назад, широкі плечі під шкірянкою розправились, а права рука за звичкою пірнула в кешеню, — комсомольці, що були присутні на зборах, гучними оплесками зустріли свого секретаря.

Він усміхнувся, зробив два кроки вперед і гамір стих.

— Я цілком згоджуюся з Янським, що я „апаратчик". Нічого ж бо не попишеш. Не опозиціонер — значить апаратчик. За термінологією опозиції і ви всі, що сидите тут, півгодини тому покинувши станки, і ви апаратчики.

Багато струмним водограєм бризнув сміх і стих.

— Як справжній апаратчик приймаю виклик опозиціонерів і беруся відповідати за всі „помилки" партії.

І він спокійно і вже без жартів одкидав усі закиди Антонові, підсилюючи аргументацію простими, влучними і правдивими думками Леніна.

Він не всміхнувся, як спочатку, обличчя йому затверділо, очі блищали двома мініятюрними ліхтариками, а рухи зробились різкими, переконливими.

Янський намагався подати репліку, та його на півслові примусили замовкнути декілька десятків гострих, наче лезо ножа, поглядів.

Дубов скінчив закликом до єдности і слова його потонули в бурхливих хвилях оплесків.

І коли очі всіх любовно сковзались по високій постаті Дубова, що сходив з підмосток, Катря оглянулась і побачила тільки троє

байдужих облич. Янський похмуро дивився просто на Ломова, наче переконуючи його поглядом і нервово перегортав газету, що лежала у нього на колінах.

Антін чомусь високо підніс голову і дивився навкруги так, наче він тільки що переміг самого чорта. У Катрі він не викликав ніякого співчуття, тільки гаряче бажання підійти і спитати: „І чого ти задаєшся, дурню божий?“.

Тоскно защеміло серце, коли глянула на Гринюка. Никодимові було чи соромно за себе, чи боязко цього масового піднесення, чи може думкою спіймав себе на якомусь брудному злочині і чекає, що ось - ось один з присутніх вкаже пальцем і всі кинуться на нього, як зграя вовків на беззахисну овечку. Він був подібний до зацькованого звірка, що полохливими очима шукає рятунку.

Сам же думав, що він як той Робінзон, опинився на далекому закинутому острові, а навкруги ні друга, ні брата — тільки безугавний гул безкрайного, як світ, моря і підмивають ті могутні хвилі скелю, що він на ній сидить і вже швидко, швидко йому...

— Дивись, Никодиме, Янський говорити буде,— штовхнув його під лікоть Лазько.

— Ага, цікаво, треба послухати.

— Не тільки послухати, а й виступити після нього мусищ, треба покрити як слід. „Вождь“ їхній.

Гринюк не дослухав, бо з трибуни різонув високий верескливий фальцет і сутула постать Янського замахала над головою руками, наче крилами вітряк. Він запалювався, голос його підвищувався і вереск ставав до неможливости нервуючим.

Никодим звів очі і раптом пригадав, що Янського він знає. Це ж Янський виступав на зборах в Мединституті, коли він робив там доповідь. Так, безумовно він. Тоді Никодим розбив його вщент і збори плескали йому так, як сьогодні Дубову.

Промова Янського нагадувала стрілянину кулемета, що дає перебої. Здавалось, він поспішає за короткий час висловити цілу гору думок, що душать його. Обличчя йому розчервонілось, аж посиніло, жили на скронях напнулися, а очі світилися якимсь чужим незрозумілим захованим вогником.

Тяжко було вловити думку, знайти логічний звязок у його промові: чути було тільки окремі слова, що своєю нахабністю наче добнею стукали і приголомшували присутніх.

— Нема демократії... Зажим... Сталінська фракція... Де заповіт Леніна?.. Де?.. Троцького й Зінов'єва нема в ЦК... Нема!.. Викинули... Термідор... Переродження... Да... да!.. Куркулі... Мільярд можна взяти. Провал політики...

— Тут не глухі, чого галасуєш,— врешті не втерпів хтось.

Сигнал було подано. З усіх кутків покотились загрозливі вигуки:

— Закрий своє патякало!

— Він сам не знає, що верзе.

— Геть гастрольора!

— До чорта ці наклепи!

— Меншовицькі попихачі!

— На сабурку його!

Окремі вигуки протестів дужчали і спалахували в натовпі то там, то там, наче вогники в військовому таборі.

Голова взяв олівець, щоб заспокоїти залю, але Янський в останнє махнув руками кудись вгору, щось захрипів і під дружній галас і сміх ішов вузьким проходом у куток на місце. Губи йому інстинктивно ще ворушилися, наче він чогось не сказав там на сцені і тепер договорює.

Катрі він здався прибитим, жалюгідним і зовсім не подібним до спокійного і самовпевненого вождя з Садової 6.

Лазько говорив недовго, але запально, гаряче. Власне, він не говорив, а різав, палив, приголомшував своїми важкими і залізно логічними словами.

Він тільки три місяці, як покинув цю фабрику, на ній він зріс і впізнав важку працю. І тому на зборах почував себе далеко краще і вільніше, ніж у кабінеті Райкому.

Він не міг по-гринюківському округлити думку, але мова його була міцна, правдива, щира і тяжко було одвести очі від цього запального хлопчини, що стріляв по залі поглядом і, міцно ступаючи по підлозі, кидав у натовп бризки вогняних слів.

Його слова вкрили ще більщими оплесками ніж Дубова і теплі вогники очей гордо світились до нього з усіх боків, ніби сказати хотіли:

— От молодця. А наш же робітник...

А з-за столу президії вслід Лазькові, що сходив додолу, старий Ломов всміхнувся так, як колись у себе вдома, сповіщаючи гостей, що його малесенький синок спить.

Катря дивилася на міцну присадкувату постать Лазька і одна думка заворушилась настирливо і владно: чому я раніше не звертала на нього уваги, та й він якийсь завжди мовчазний, похмурий, хто б думав, що так розумно й правдиво говорить. Оце так комсомолець. Да-а...

З-за столу підвівся голова:

— Товариші, увага,— сказав він.— Виступати записалося тридцять дев'ять чоловіка. Але є пропозиція припинити обговорення.

— Правильно... Припинити... Вже все сказано... Будуть повторюватись... і так опозиція в'язне в зубах... Настогидло...

Резолюцію запропонували двоє — Віктор і Антін. Першим у порядкові зголошення зачитав Віктор, і голосувати її не довелося. Спочатку дружні оплески, а потім вся заля прогула:

— Прийняти в цілому! Чого там.

— Товариші, по правилах я мушу дати змогу зачитати резолюцію Антонові.

— Не варто.

— Хай чита! Я вимагаю,— заверещало з кутка.

Голова втихомирив збори, і Антін тихим, замогильним голосом почав читати:

„Збори вважають, що виключення т. т. Троцького, Зінов'єва та инших членів ЦК є неправильним, що перед п'ятнадцятим партз'їздом треба дозволити опозиції захищати свої погляди на сторінках всієї преси без обмеження..."

— Годі!

— Долой!

— Не хочемо слухати!

— Геть!

Знову підвівся голова, і знову стало тихо. Та чи надовго.

„Збори вимагають, щоб ДПУ не втручалося в партійні суперечки"...

Наче вихор прошумів над головами присутніх — так слова, прочитані Антоном, вдарили по вухах слухачів.

Мертва тиша, але така зловісна, що Антін не посмів більше й слова промовити.

Раптом залунало грозою, обуренням, презирством:

— Ганьба!

— Геть під три чорти!

— Це наклеп на наше славне ДПУ!

— Тягніть його з підмостків!

— Ич, хлюсти!

— В контрольну його за це!

— Гади!

Антін сповз на долівку і зник десь за лаштунки.

Вслід йому гуло, тюкало, свистіло.

Один лише Іван Олексієвич протягом всіх зборів навіть рота не розкрив і, міцно стиснувши губи, здавалось, вбирав у себе все, що говорилося. Мовчанка присяжного балакуна не мало здивувала Ломова, та й не тільки його,— всім було цікаво: чому навіть реплік не подає Олексієвич. Що то думає собі старий?

Та голова взяв папери і махнув рукою:

— Збори зачинені. Розходьтесь.

Тоді тільки Катря згадала, що хоче говорити з Гринюком і помчала до виходу.

А в голові роїлись вигуки обурення і гріли теплотою щирі і прості слова Лазька.

Темніло...

В дзвінкому осінньому повітрі луною розлягалися піднесені голоси робітників і робітниць, і здавалося, що збори ще не скінчено: їх тільки перенесено сюди, на подвір'я, під довгі тіні фабричних корпусів. Розходилися групами, перегукувалися словами й свіжими й бадьорими, наче сам осінній вечір. І тоді владний гудок закликав робітників на нічну зміну. Біля контрольної хвіртки сталася затримка. Колька Гранов спинив Дубова на самому виході і вимагав викупу:

— Дайош Бухаріна „Партія і нова опозиція", чи ні? Кажи.

— Ти ж замотаєш, знаю вашого брата, — сміявся високий Дубов.

— Обіцяй, а то не випущу, — стояв на своєму Колька і на знак непохитности ще ширше розкарячив ноги і вперся ними в одвірки.

— Не пущу.

Він був хлопчик в порівняні з Дубовим, але вигляд мав войовничий.

— Гранов, не валяй дурня. Чого затримуєш?! — гукали задні.

— Заспокой його, Дубов.

— Ну, гаразд. Точка. Заходь завтра зранку в Райком, дам, — твердо обіцяв Дубов, і Колька зрадів:

— Отак би й давно...

І довго ще в сутінках вузького завулку чулися голосні розмови робітниць, розважний сміх дівчат і тихе воркотання старих робітників.

Коли Гринюк і Катря вже заховалися за рогом, до них долетів високий альт Гранова:

Ой гай мати, ой гай мати,
Ой гай зелененький.

— Ходім швидше, або що, — ніби згадав щось Гринюк і раптом прискорив кроки.

— Чого ти, Никодимчику? Що з тобою? — глянула йому просто в вічі Катря.

— Ти знаєш, там в далекому селі... Райком... і хлопці так гарно співали пісень, і я також з ними... А тепер вперше почув тут, серед оцих суворих кам'яниць, цю пісню.

А Гранов ще голосніше і вище гукав:

Виїжджавши, шапку знявши
Низенько вклонився:
Прощавайте, люди добрі,
Може з ким сварився...

Пісня здіймалась високо вгору чарівним птахом, кружляла над дахами, потім заплутувалась і вмирала в кам'яних сутінках міста.

— А у мене до тебе є серйозна справа. Та ніяк не спіймаю. Де ти пропадаєш? Га?

— Справи різні, Катю... робота і взагалі...

— Що „взагалі", цікаво? Ти, звичайно, розкажеш мені про це злощасне „взагалі". Правда ж?

Никодим давно шукав випадку, щоб по щирості поговорити з Катрею про всі свої турботи, про чорну духову самітність, про якусь чудернацьку байдужість.

Коли три місяці тому, приїхавши на роботу в Райком, він зустрів там Катю,— йому одразу сподобалась ця жвава активістка, що вміла гаряче сперечатись, а головне, дивилася на життя так само сонячно і радісно, як і він. На перший погляд це була звичайна комсомолка, яких так багато можна зустрінути в осередках, райкомах чи десь в радустанові. Ще два-три роки тому вона, як і всі, ходила в шкірянці, пов'язана була червоною хусткою, по хлоп'ячому намагалася палити цигарки і говорила „шамать" замість „їсти". Але згодом жити стало краще, у активістів з'явилися краватки і по кредитуванню можна було дістати пристойного костюма. Молодь гарячково вчепилася зубами за школу, за книжку, за розумну розвагу. Правда, були одиниці, що взивали це переродженням, ухилами і навіть буржуазністю. Та таких поволі перестали слухати, і могутній масовий процес культурного зросту робітничої молоди, хоч краєчком, зачіпав кожного юнака чи юнку.

Тепер до Катриних фіялкових очей більше личив темносиній англійський костюм, ніж загрубіла витерта шкірянка. Біла блузка з краваткою дужче відтіняла тонкі вороні брови і пухкі малинові губи. Двадцята осінь її життя, така запашна і хвилююча, принесла їй палкі дівочі мрії і настирливі вимоги молодого тіла.

З Гринюком зустрічалися вони майже кожного дня, і здавалося, що не три місяці, а довгі роки живуть вкупі двоє молодят, які своєю поведінкою нагадували швидше брата й сестру, ніж закоханих. Громадська думка комсомольського району одразу прихильно постави-

лася до товаришування Гринюка з Катрею, і мабуть на ввесь район була тільки одна пара очей, що иноді скоса поглядала на них. Але й ця пара виявляла швидше невелику заздрість, уважну спостереженість, може навіть просто цікавість,— тільки не злобу.

Належали ці очі Антонові.

Катря любила Гринюка за жвавий розум, за якусь внутрішню животворну силу, що завжди горіла, запалювала всіх, примушувала радісно переборювати всі витребеньки вередливої господині — життя.

Досі вони обмежувались тільки короткими, теплими розмовами десь у клубі, в райкомі чи осередку. Більшого дозволити не могли, бо гарячкова робота, що прийшла з опозицією, забирала ввесь вільний час і снагу. До того ще Гринюк розумів, що за ними стежить ввесь районний актив, а тому зайва обережність не пошкодить. Та й без того він знав, що поспішати в таких справах не можна.

Правда, иноді тихого вечора, коли за стінною стримано хіхікала Мері,— кров Никодимові ставала гарячою, бунтівливою, а серце нервово й сполохано калатало в грудях. Знав Гринюк, що це значить, і, нахилившись над книжкою, думав про те, що взавтра ж поставить перед Катрею питання руба: його вона, чи ні. В такі хвилини Никодим схвильовано блукав з кутка в куток по кімнаті і врешті сідав за книжку.

Книжка помалу втихомирювала розпалену голову, холодний душ вранці приємно заспокоював тіло,— а коли другого дня Никодим зустрічав Катрю — йому так багато було чого їй сказати, що вчорашнє не йшло в голову. Говорили більше про роботу, про новини в комсомольському житті, про побут, про товаришів і товаришок.

Вертаючись ввечері додому, Никодим згадував, що забув поговорити з Катрею, але йому здавалося, що врешті зробити це ніколи не буде пізно, бо ставиться вона до нього краще, ніж до когось.

Так думав Никодим завжди, так міркував він і тиждень тому,— а от сьогодні він чогось раптом підхопив Катрю під руку і, наче поспішаючи кудись, поволік її за собою.

— Ходім швидше до мене. Там поговоримо,— говорив він, і Катрі почулося легке тремтіння в його голосі, а рука його коротко здригнулась.

— Добре, — відповідала Катерина, — тільки про „взагалі“ обов'язково скажеш.

— Ходім, ходім, — шарпав її Никодим. — Скажу.

Катря иноді кидала на нього стурбовані погляди, і їй здавалося, що Гринюк сьогодні не такий, як завжди. Він чомусь розгублено озирається, поспішає, ковтає закінчення слів і стає подібний до

тяжко хворого, який напевне знає, що помре, але цупко хапається за огризки життя.

— Ти мовчиш, Никодиме? Я сказала тобі все, щоб почути товариську пораду, я розповіла про всі вагання, сумніви, а ти сприймаєш так байдуже, ніби мова йде не про важливу для мене справу, а про якусь настогидлу дрібницю.

Катря схвильовано підводиться з - за столу і починає міряти кімнату по діягоналі.

Гринюк, не обертаючись на її слова, мовчки продовжує перегортати книжку, потім ліниво кидає її на ліжко, а його пальці, довгі й тонкі, з легким хрустом вгрузають в безладну копу русявого волосся.

Очі йому втоплені в підлогу, наче він уважно вивчає на ній якісь таємничі знаки.

Тоді Катря спиняється супроти нього, м'яко кладе руку йому на голову і говорить ніжним і теплим голосом, але з ледве помітними нотками докору:

— Хіба вже й говорити не хочеш з опозиціонеркою? Ну, скажи, Никодимчику, не хочеш?

— Знаєш, Катю, сьогодні мені не хочеться говорити ні з опозиціонерами, ні з представниками більшости. Я хочу говорити просто з людиною, що розуміла б мене, говорила б мені милі і прості людські слова.

— Он як, а я думала... що ти мені допоможеш, порадиш, як старший товариш...

— Набридло все, — недбало кинув Никодим, — і тобі раджу не захоплюватись середпартійними суперечками, бо все рівно, чи опозиція, чи більшість, а люди страждають, вмирають, життя все - одно жорстоке, вузол протиріч зав'язаний міцно, і як його розрубати...

— Що... Ти серйозно, чи жартуєш? Звідки така філософія?

— Ех, Катю, які там жарти!..

Раптом Катря відчула, що в кімнаті жарко, і швидко скинула з себе пальто.

— Невже ти можеш так думати? Поясни, що скоїлось?

Вона стояла перед ним і сполоханими очима шукала його погляду. Руки на голову не поклала, як раніш це робила. І відчув Никодим, як під білою блузкою хвилюються молоді Катрини груди, та ще бачив чіткі різьб'яні лінії ніг. Катрі ж незрозуміла була безнадійно плутана мова Никодимова, — вона не могла збагнути, що це він, запальний агітпроп комсомольського Райпаркому, цей вогонь і юний порив, втілений в стрункого активіста — це він раптом зблід, згас і борсається в якихось химерних думках, як порося в калюжі.

А на вулиці гримів і блискав осінній вечір, їхали грузовики і так розгойдали повітря, що шибки в Никодимовій кімнаті тоненько дзенькали. Десь за рогом різко, з викликом розливали електричні трелі новенькі трамвайчики, та газетчики голосно вигукували новини.

Никодим підвів очі, і вони спинились на білій оголеній шиї дівчини, що дивилася на його з жалем і тугою.

А Никодим згадав, чого він так поспішав завести Катрю в кімнату, чого він так похапливо тяг її за собою на четвертий поверх, намагаючись яко мога менше говорити. Ясно ж, далі терпіти не можна. Вона піде, лишусь знову один, а за стіною Мері. Він почував, що швидко вже буде пізно, і тому рішив діяти енергійніше:

— Катю, сядь біля мене, — звернувся він до дівчини.

Вона нічого не відповіла, сіла близько - близько і поклала руку на гарячу голову Никодимові. Їй просто стало шкода хлопця.

І дивно, якесь нове почуття до нього заполонило її. Раніш, коли зустрічалася з ним, відчувала таку тривожну і приємну потребу молодого, здорового тіла і кожний дотик до Никодима викликав у неї буряне хвилювання крови. Тепер же вона відчула сумісь жалю і дружби, а любови не було. Чому саме — зрозуміти не могла. Коли ж Никодим, гарячково вхопивши її руку, намагався всмоктатись в неї жагучим поцілунком,— Катря рішуче рванулася і тихо, але твердо сказала:

— Облиш, Гринюк, не до цього тепер...

І в голосі її вчулось Никодимові гірке розчарування з відтінком образи. І він не помилявся. Струна, що з'єднувала їх, раптом лопнула і лишила по собі огидне дратуюче дзижчання.

Никодим схопився на ноги.

— Катю, Катю... зрозумій. Я ж людина...

— А хіба я — ні?

— Я ж люблю тебе, Катю... Ти мовчиш... Я один, один, як палець. Я мріяв про цей щасливий момент... Коли ж нарешті...

— Що з тобою, Никодиме? — вже строго сказала Катря, одштовхуючи Гринюка. А він обома руками, ніби обручами, охопив її за плечі, намагаючись повалити на ліжко.

Вона бачила хоробливий блиск його очей, червоні, набряклі кров'ю губи, спітніле чоло й розкуйовджене волосся і раптом відчула, що він чужий і далекий їй.

— Невже це він агітпроп Райкому, — майнуло в голові. — Ганчірка якась... А в серці тоскно занило ображене дівоче почуття.

Але Никодима вже трусить пропасниця, зуби клацають, як на морозі, все тіло нервово здригається й руки намагаються розірвати блузку на грудях.

— Катю... Катю... Я не можу... Що хоч роби зі мною, тільки...

Тоді Катря швидко пригнулась до долу, рвучким рухом виприснула з обіймів і штовхнула знесиленого Никодима на ліжко.

— Чу-дак. Розперезався, — проказала вона з огидою і, швидко вхопивши свою хлоп'ячу кепі і пальто, помчала до дверей. Вона боялась, що Гринюк не випустить її.

На ліжкові, уткнувшись лицем у подушку, лежав Никодим, і, спинившись у дверях, бачила Катря його плечі, що поривчасто і нервово здригались, та пасма плоскінного волосся, скованого скрюченими пальцями рук.

І було це для Катрі до болю диким і незрозумілим, як і вся поведінка Никодимова в останні дні.

Катря замислилась. Десь тихо ворухнувся жіночий біль, і вона, переступивши вже через поріг, щоб бігти геть, — раптом повернулася до ліжка, хвилину повагалася, потім, поклавши руку на плече, тихо спитала:

— Заспокойся, Никодиме. Що з тобою?.. До чого це все?..

— Геть звідси, а то задушу... уб'ю... — не проказав, а проскреготав Гринюк, і плечі йому ще швидше й частіш заходили.

Катря постояла хвилину, втопивши фіялковий погляд в безвольне тіло Гринюка, потім рішуче одчинила двері і чітко застукала підборами по тихому порожньому коридорові.

Вона не помітила, що двері з сусідньої кімнати трохи одхилилися, утворили вузеньку щілину і двоє цікавих жіночих очей з якимсь заздрісним напруженням стежили за нею аж доки вона зникла в колодязі сходів. Тоді двері сильно грюкнули, а в помешканні інженера Куцого відбувся такий діялог:

— Комсомолка якась неотесана, грюкає по підлозі, як салдат.

— А ти не хвилюйся, Мері, тільки не хвилюйся, прошу я тебе, — прошамотів улесливий, запобігливий голос.

У просторій з голими стінами кімнаті з розкиданими по ній книжками, газетами і одягом, на розкуйовдженому ліжкові лежав самітній Никодим.

Місто ж стугоніло, дзенькало, розпачливо галасувало, плакало, сміялось і жило і йшло вперед, скоряючись невблаганним законам руху.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Республіка жила передчуттям великого свята й міцної радості. І коли до свят лишилось всього три дні, столиця почала заквітчуватись у прапори, чепуритись, а вночі тонула в різнокольорових

загравах. Зранку до вечора на фабриках і заводах чути було жваві голоси, бадьорі перегуки робітників, невпинний сміх та жарти молоди і радісні, тихі погляди старих робітників. Серед буденної марудної роботи тяжко було збагнути всю велич пройденого шляху, всю творчу геніяльність цих великих десяти років. І тільки, коли передсвятковий найстрій запанував у цехах, коли навіть станки заговорили якось бадьоріше, урочистіше, коли місто, згадавши й усвідомивши всю несказану велич наступного свята, замайорило в голубу безодню хвилястими прапорами, — тільки тоді нестримним водограєм полилася радість з робітничого серця.

Якихось три дні — не десять років, і не дивно, що комсомольський осередок тютюнової фабрики так напружено готується до свята.

Як тільки гудки прокажуть кінець робочого дня, — починається новий день, день святкового захоплення замурзаної робітничої молоди. Навіть умитися нема часу. В клубі лунають високі загонисті голоси, часом у них вклинюються звуки клубного роялю, а то й гуртова пісня на хвилину сколихне насичене тютюновим димом повітря клубу.

Катря розмальовує плаката, але їй уперто заважає Колька Гранов. То він ніби ненавмисне смикне за довгу смугу паперу, на якій Катря обережно розставляє червоні літери, то, підкравшись тихенько, він непомітно штовхає Катрю під лікоть. Від того літери у Катрі виходять горбаті, подібні до тих, що в селах пишуть парубки дьогтем на воротях. Але це дрібниця. Катря рішуче вмочає квача у фарбу і, стаючи в войовничу позу, говорить:

— Ти одійдеш, кажи?

Колька робить винувате обличчя, потім посміхається, червоніє і, не знаючи куди діти руки, як школяр, що нашкодив, відповідає:

— Їй же богу, це не я. І чого ти на невинного хлопця наскакуєш?

Звичайно, ніхто з присутніх ніколи не повірить в невинність Гранова, і тому колективний і розложистий регіт вкриває його покірне виправдання. Катря знову нахиляється над великими червоними літерами, а Колька вже моститься біля роялю й, стиснувши брови, з виглядом великого музики, вивчає якусь мелодію.

До смішного прості ті звуки, але наганяють вони на Катрю непевні муки. Тоді рука її повільно і безвільно заходила по папері, очі задивились кудись у бік, а в очах тих глибока, гнітюча замрія.

Згадала вона, що й сьогодні запрохана на Садову, а головне, Антін ставив їй певні умови:

— Або ти будеш слухати все те, що там говоритиметься і не порушуватимеш нашої дисципліни, або краще зовсім не ходи і нікому не говори про ті збори.

Катря тільки огидливо посміхнулась на це. Їй противними ставали Антін, Янський і всі ті страхополохи з Садової.

Далі згадала, що вона не висловила своїх сумнівів на останніх зборах осередку, і навіть Вікторові не сказала. Це викликало в неї настирливу, гнітючу думку:

— Що ж це я, справді, роблю?

Місяць тому вона так само міркувала над цим запитанням, але тоді в неї були зовсім инші бажання. Їй хотілося просто активної роботи, безпосередньої боротьби — такої великої, героїчної, як та, що про неї так багато пишуть в книжках та иноді старі робітники в переві з ніжною тугою згадують про неї. Тоді вона навіть з радістю йшла на Садову, бо гадала там знайти справжню роботу, а тепер якась порожнеча й неясна тривога.

Потім пригадала, що Никодим і досі не знає про те, що вона організаційно звязалася з опозицією, і раптом спіймала себе на думці, що може це навіть і краще. Та й взагалі чи варто йому говорити про це після останньої зустрічи?

А в клубі вже засвітили світло, і при ньому ще червонішими здавалися літери на папері, а гамір і метушня остаточно заполонили клуб.

Катря війнула копою чорнявого стриженого волосся, рука її знову твердо стиснула квача, а літери стали рівними і стрункими.

Дубов дзвонив Вікторові.

— Скільки тобі лишити квитків на пленум Міськради?

— Чим більше, тим краще.

— Ну, так заходь. Цілий час буду в Райкомі.

Дубов поклав на рогачики трубку і звернувся до Лазька, що, схилившись над столом, напружено вдивлявся в якісь дрібно видруковані рядки.

— Готуєш доклад на пленум?

— Та ні. Що там готувати. Просто читаю тези про десятиріччя.

Дубов усміхнувся теплою стомленою посмішкою і ретельно щось почав шукати в воросі паперу на своєму столі.

Вечоріло. Пізня осінь доживала останні дні, а може й часи. Ось-ось полетять білі метелики з велетенського небесного простору, встелять пухнатою пеленою вулиці, дахи будинків і фабрик, заквітчають безформеними ватяними квітами голі дерева. І тому осінь так напружено поспішає жити. Тому так дзвінко розлягаються в повітрі гамірливі голоси міста, тому так затужавіла земля, а иноді рука художника-мороза тихими ранками кладе на заплакані вікна діямантові визерунки.

Лазько кінчив читати, потім довго дивився на Дубова і врешті заговорив:

— Слухай, як ти гадаєш, що з нашим Никодимом? Чи він хворий, чи чорт його зна. Кваша якась стала, а не комсомолець.

Дубов одірвав очі від столу, подивився просто в перенісся Лазька й сказав многозначно:

— Не в хворобі справа. Тут щось глибше. На мою думку, він ще не зорієнтувався в міській обстановці і нам треба допомогти йому. Зокрема, тобі треба близько потоваришувати з ним. Це для нього буде корисно. А взагалі ж я був правий, коли заперечував проти того, щоб призначати його агітпропом. Знаю я ціну таким, як він.

— А чому ж? Він прекрасний робітник.

— В сільському Райкомі.

— Не тільки в сільському, а й в нашому виробничому, тільки вся справа у тому, що він інтелігент, а в наш час, коли труднощі зустрічаємо в кожній дрібниці, коли навіть деякі робітники вішають вуха, він молодий і незагартований, безперечно, рано чи пізно мусить захитатися.

— Це не закон, бо знаємо ж ми багато відданих інтелігентів, особливо з дрібної інтелігенції, що цілком і безповоротно віддають себе робітничій класі. Отже, я гадаю, що трохи і нашої вини тут є. Треба було б тісніше з ним товаришувати і втягати в наші кола.

— Мене в цьому обвинуватити не можна. Хто більш, як не я, ходив завжди до нього, радився з ним, виявляв максимум товариської уваги.

Дубов ще хотів щось сказати, але тільки махнув рукою, мовляв, „що буде побачим, а поки-що й без того до біса роботи".

Вже зовсім стемніло, коли Лазько вийшов з Райкому, тримаючи під пахвою свого незмінного пузатого портфеля. До пленуму Міськради лишилось ще з півтори години, і він простував додому, щоб нашвидку перекусити, зайти по дорозі до Гринюка і вже разом з ним — на пленум. Але тільки він завернув за ріг, зігнута постать у новій демисезонці і в кепі, насунутій на вуха, впала йому в око.

Никодим подивився на Лазька напіввинуватим поглядом і тихо запитав:

— Куди це ти?

— Спочатку до тебе, а потім на пленум. Ти, звичайно, також підеш?

— Та що ж, піду.

Потім, ніби пригадавши щось, додав жвавіше і навіть усміхнувся:

— А як же, безумовно піду.

— Ну, то ходім.— Лазько взяв під руку Гринюка, і хлопці зникли в натовпі, що запружував освітлену вулицю. Дорогою Лазько розповідав Гринюкові про різні дрібниці, навмисно не торкаючись політики.

Никодим з холодною байдужістю слухав оповідання друга і, коли треба було, недбало вставляв якесь зауваження чи мляво відповідав на запитання. Він боляче відчув, що сьогодні Лазько чомусь надзвичайно багато говорить і що це не просто собі робиться. Смутно догадувався, що хлопці помітили його стан і тільки вміло заховують це.

А на порозі кімнати Лазькової Гринюк затримався і здивовано обвів очима стіни, предмети, що були в кімнаті і врешті спинив питливий погляд на своєму другові. За три місяці перебування в місті він вперше зайшов до помешкання Лазька, і його здивувала чистота кімнати, свіжість повітря і симетрично розставлені меблі. Лазько помітив здивовання Гринюкове і, всміхнувшись, запитав:

— Чого ж ти стоїш, проходь, роздягайся. Що, не подібна моя кімната до твоєї?

Гринюк похитав головою.

— Да, дійсно. Не чекав.

Тоді Лазько підійшов до нього і промовив:

— Всім нам, друже, треба прагнути до цього. Хіба на те революція була, щоб ми й надалі жили в такому бруді, як наші батьки та діди? Ти як гадаєш?

Звичайно, Гринюк, що звик уявляти собі кімнату комсомольського активіста по образу і подобію своєї власної, був здивований із того, що він побачив, і зі слів свого друга, таких впевнених, переконуючих.

Десь у глибині його душі виникло і заворушилось таке потріпане і затерте, як миколаєвський п'ятак, слово, те слово, що дуже часто вживалось і Гринюком і йому подібними, коли треба було висловити всю ненависть і презирство до трухлявого, але бундючного старого світу. Це слово: „міщанство". Та Гринюк не сказав його, бо воно було б порожнім звуком у кімнаті робітника і комсомольського активіста — Лазька. Тому він тільки всміхнувся байдужою посмішкою і кинув кудись у бік:

— Житло так собі, хороше... Тут і працювати зручно.

Сказав, а в уяві повстала картина його розхристаної кімнати, з неприбраним ліжком, з недокурками на долівці, з безладно розкиданими на столі книжками.

Кучеряві дні

Величезна заля найбільшого столичного театру нагадує гигантський казан, перекинутий догори дном Залю переповнено шкірянками, демисезонками, і трьохтисячний натовп гуде і вирує, наче морський прибій вночі. Поміж кепі та шапок різних фасонів і кольорів, як вогняні язики, вихоплюються червоні хустки робітниць. Електричні ліхтарі щедро розливають з-під стелі урочисті промені, і ті промені зайчиками виграють на засмаглих обличчях і відбиваються золотими вогниками в тисячах одкритих, захоплених очей. Пленум Міськради столиці підводить сьогодні історичний баланс за десять років героїчного життя і творчости. Тому так шумно в залі і немає кінця оплескам і не вміщається в цьому гігантському казані піднесений шум, що, здається, виходить з кожних уст, з кожного подиху цього тисячного натовпу. Сюди прийшли ті, хто безпосередньо крутить величезне колесо історії, хто вкладає в цю роботу свої м'язи, розум і життя.

Там, в глибині, на заквітчаній червоними прапорами сцені, з невеличкого п'єдестала мружить хитрі очі Вождь і Учитель. І всі погляди йому, і вся радість тисяч, мільйонів, сотень мільйонів трудящих лине до його високого чола, до його геніяльних очей, що пронизали таємницю віків і освітили її таким могутнім і простим сяйвом ідеї. А за столом уже розташовується президія. То там, то там з натовпу підводиться сіра кепі або червона хустка і твердими кроками йде на сцену, щоб знайти місце там, ближче до дорогої і незабутньої постати.

Здається, що немає такої міри, якою можна було б виміряти оту силу, енергію й непереможний натиск. Та тяжкий і покручений шлях иноді переходить у вузеньку стежечку, яка йде над проваллям. По цій стежці треба пройти 150-мільйонній масі, і не пройти, а пролетіти, прошуміти триюмфальним льотом. І серед мільйонів знаходяться одиниці, що жахливо озираються, коли дорога починає переходити в вузеньку, небезпечну стежку. Їм боязко, і не знають вони, що чекає їх там за поворотом: чи радість перемог, чи розпач і ганьба. І ті одиниці шукають виправдання своєму жахові, вони хочуть довести, що вони не страхополохи, а тверезі, розумні, розсудливі люди. Вони кличуть хоробрих: „верніться, не туди пішли, ви загинете". А в відповідь їм лунає тільки крицевий заспів та чути кроки мільйонної ходи.

Несподіваністю і безглуздям врізали натовп спокійні слова голови:

— Слово має тов. Н...

Заля здригнула, як здригає людина, коли тонке жало лікарської голки проколює шкіру.

— Це ж відомий опозиціонер з центру. Це ж голова опозиції. Що то він скаже...

І раптом стало тихо, ніби всі, змовившись, рішили вислухати одного з страхополохів, що кличе назад. Все-рівно з ним не піде багато. Хіба тільки одиниці.

Він зійшов на трибуну, але не ходою вождя, а непевними дрібними кроками людини, що перебуває в ворожому оточенні і боїться за кожний свій рух. Очі йому не горіли вогнем завзяття, а голос, непевний, тихий, котився і танув десь угорі під ліхтарями. Мабуть відчував, що падають його слова не на вдячний ґрунт, і від того захотілось сказати цьому піднесеному натовпові щось образливе, хотілось кинути в оті похмурі зосереджені обличчя таке, що роздратувало б, обурило б їх. Тільки не мовчали б так заховано і зловісно.

Так страхополох, якого не слухають бійці і йдуть уперед після благання, кидає вслід їм вишукані слова прокляття.

І голос з трибуни ядовито і злісно прокричав:

— Де ваша демократія? Всюди панує зажим. На партзборах не можна висловити своєї думки. Хіба це...

І тут зчинився нечуваний ще в стінах театру галас. Загриміли стільці, вигуки обурення і ганьби злилися в один суцільний порив. Дзвінка голови не було чути. І коли б навіть замість того дзвінка на сцені били в величезного дзвона, то й це була б даремна спроба втихомирити натовп. Не можна було почути жодного слова, жодного речення. Та, мабуть, прекрасно розумів промовець, чого так обурливо реагує маса на його слова. Так, він розумів, бо ще розгублені бігали його перелякані очі, і він не знав, чи стояти йому на трибуні, чи непомітно зникнути.

А шум не вгавав.

Катря сиділа високо, мало не під стелею, і захоплено, разом з усіма вигукувала:

— Геть!.. Меншовик!.. Гастрольор!..

Вона забула, що тільки місяць тому нишком від товаришів ходила на Садову, а потім на зборах осередку мовчки слухала виступи Янського. І ще тоді не знала, хто правий, хто винуватий.

Коли заля стихла і збори знову продовжували ділову роботу, Катря очима почала шукати своїх знайомих. Слова з трибуни ледве чулися їй. Від натовпу різних суперечливих думок, вона не могла зосередитись на доповіді, і тому очі її, наче шукаючи порятунку, швидко бігали по хмурих обличчях.

І тоді вперше Катря відчула, що вона одна серед цього тисячного натовпу, що десь там унизу Дубов, Лазько, Віктор, Колька

Гранов мабуть слухають уважно і захоплено доповідь і думки їхні такі ясні, прості та зрозумілі.

Вона знайшла Гринюка. Той сидів у кутку, похнюпившись і скоса позираючи на сцену. І Катрі стало легше, коли вона побачила не того Гринюка, що був місяць тому, веселого й переконаного агітпропа, а якогось напівхворого, знервованого хлопчину, що в останню зустріч з нею виявив усю хворобливість свого „я“.

Потім їй здалося, що вона також винна в горі Никодима, і, будь у той останній вечір з ним трохи м'ягшою, можливо, він би тепер, як завжди в критичні моменти, допоміг би їй вийти з цього становища, в якому вона опинилась останній тиждень.

Жіноча чутливість і ніжність заговорила в ній з усією силою, а одна настирлива думка уперто ворушилася в голові:

„Треба обов'язково поговорити з ним сьогодні. Хай він не думає, що я до нього погано ставлюсь. Ні. Я просто була здивована раптовою зміною його відносин до мене“.

А під стелю летіли і танули непереможні, як саме життя, дані про десятирічні досягнення, про трофеї великої війни, що потрясає світ,— війни між двома класами.

Вже забулася заля про ганебне обвинувачення, що їй було кинуте з цієї трибуни. У вихорі оплесків, у громі радісних вигуків, гинули, як піщинка в безодні, оті зневірені, образливі слова. Тільки воля, мільйонна воля маси, що врешті стала на вірний шлях перебудови світу, тільки вона, ця крицева воля, заполонила собою всіх присутніх.

І коли Катря, перед тим як вийти з залі, глянула на Гринюка, вона побачила, що й той, схопившись на ноги, широко розкритими очима дивився туди, в глибину сцени, щось голосно вигукував, на обличчі йому сяяла колишня радісна посмішка, а долоні вибивали з такою ретельністю, наче від цього залежало життя багатьох тисяч чоловіка.

На вулиці, в натовпі, Гринюка наздогнала Катря. Вхопила за рукав.

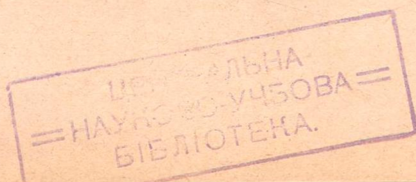
— Ти не сердишся, Никодиме?

Той мовчки повернувся до неї, потім скривився, наче проковтнув якісь несмачні ліки, і тихо, вимушено сказав:

— Не серджусь. Можеш не турбуватись.

Але видно було, що йому неприємно говорити взагалі з ким би то не було, тим паче з Катрею,

Дивна річ. Не тому Гринюкові хотілось мовчати, що він почував себе ображеним, навпаки, загальне піднесення, що панувало на пленумі, зробило на нього чудовий вплив. Він бачив, що нічого не

загублено, і йому хотілось на самоті пережити радість цього почуття. Зустрінь він Ломова або Лазька, він би слова не дав їм промовити. Мабуть сам би говорив не спиняючись про те, що врешті він, Никодим, Гринюк, живий і юний, що він такий же міцний і впевнений, як і вони, і тільки міста, отого проклятого міста не міг так швидко зрозуміти. А звідти і чорна туга самотности і невимовний смуток синіми осінніми вечорами.

Вони б напевне зрозуміли його, бо вони такі чутливі, безпосередні й прості.

Але поруч нього йшла Катря, що, зазираючи йому під вії, продовжувала:

— Ти відповідаєш так, наче сьогодні поховав усіх своїх родичів. Ну, покинь, Никодимчику. Розумію, що скоїлось трохи не так, як слід, але ж ти сам у цьому винний, ти поводив себе так невитримано, дико, незрозуміло.

Гринюк наїжачився.

Йому хотілося сказати Катрі щось образливе, різке, та раптом відчув, що цього він не в силах зробити. Десь глибоко заворушилось почуття сорому за свою розмагніченість, за зустріч з Катрею, за всю поведінку останніх днів. Хотів відповісти сухо й стримано, а виходило якось вибачливо і тепло. Казав:

— Невже дико? Он воно що, а я думав, ти мене зрозумієш. Виходить, трохи помилився. Ну, що ж, вибач Катрю, хай я буду винен. Давай руку, — майже скрикнув він, простягаючи руку своїй супутниці.

— О, це й я розумію. А то насупився і ходиш, наче прибитий, ні слова ні до кого, ні півслова.

Катря сміялася, рівні діямантові зуби їй двома яскравими смужками виблискували проти місяця, і це нагадало Гринюкові такі веселі клубні вечори. Він широко посміхався і тиснув Катрину руку.

— Точка, Катю . . . забудемо про старе. Та й хіба можна згадувати якісь там особисті дріб'язкові справи, коли ми живемо в такий неповторний час. Хіба ти не бачила сьогодні, як маса давала одсіч усім зневіреним, розчарованим.

Катря відчула: Гринюк стає самим собою, цеб-то колишнім агітпропом Райкому, що своїми промовами завжди захоплював, підносив настрій, викликав бажання невпинної боротьби і творчої праці.

Всередині щось кололося надвоє. Вона згадувала свою таємницю, і їй було стократ ніяковіше перед Никодимом, з другого боку — непідроблена усмішка радости не сходила з її обличчя. Перше почуття взяло гору, і Катря рішила розбити веселий настрій Гринюка, а може, просто перевірити його.

Врешті не важно, що саме думала вона, тільки, пройшовши мовчки хвилини зо дві, раптом обернулась до Гринюка, подивилася йому просто в вічі і промовила байдуже, ніби про стоптаний черевик:

— Між иншим, Никодиме, я забула сповістити тобі про одну справу.

— Кажи, слухаю.

— Я ходжу на збори опозиції. Тільки й всього. Не чекав? Правда?

Сказала й очікуючи дивилася на Никодима. А той якось зів'яв, але тільки на хвилину. Потім випроставсь і так само байдуже, в унісон Катриним словам, промовив:

— Що ж, дуже погано. Признатись, не чекав. Несподіванка...

— Чому ж би то? Опозиція так ставить питання, що ніяк не можна її не підтримати. Принаймні активности, безпосередньої боротьби в її платформі куди більше.

Катря прекрасно розуміла, що говорить вона нещиро, що дурить сама себе, але її не задовольнило враження, зроблене на Гринюка попередніми її словами, і тому хотілося ще більше приголомшити його несподіванкою, викликати на одвертість.

А в Гринюка прокинувся і забуяв колишній запал гарячого активіста, і він почав переконливо доводити Катрі помилковість її поглядів.

Катря сама собі нишком усміхалася: вона була задоволена і досягла своєї мети.

І справді: той, хто почув би палку промову Никодима, побачив його енергійні рухи і гордо піднесену голову, той ніколи б не повірив, що тільки три години тому чорна безнадія окутувала голову цього запального промовця.

На центральному майдані, де світло ліхтарів особливо святкове, де ілюміновані будинки нагадують фантастичні палаци з чарівної казки, де навіть буденні й брутальні вигуки візників лунали піднесено й надхненно, — їх наздогнав Лазько.

— Що, ви ніяк не заспокоїтесь? От далася всім у знаки опозиція. Зараз я минав кілька груп товаришів, що йдуть з пленуму, і в кожній групі говорять про те ж саме. А ти, Гринюк, як себе почуваєш?

Той радісно відповів:

— Почуваю себе прекрасно. Та нашої Павленчихи ніяк не переконаю.

Потім, подумавши, що може Лазько ще нічого не знає про Катрю і з його боку буде нетактовним говорити про це, він раптом перевів балачку на инше.

— Між иншим, треба мати величезне нахабство, — продовжував він, звертаючись до Лазька, — щоб на урочистих зборах виступити з такими ганебними наклепами. І взагалі я стою за те, щоб покласти край цим спробам. Досить уже наслухались тих істеричних розмов.

Лазько слухав піднесені слова Никодима і радів, як батько, що до нього, після довгого поневіряння, повернувся блудний син.

А Катря йшла поруч Никодима і, не зводячи очей з його захопленого обличчя, думала про те, що як би було добре, коли б вона не ходила на Садову, не слухала б Антонових порад. Пригадався комсомольський клуб, де Гринюк, Лазько й Дубов і ще десятки й сотні їм подібних безжурно, але змістовно проводять вечори. Хотілось і їй знову бути серед них, радіти й обурюватися разом з ними, бо тільки кучеряву радість або глибоке обурення визнає молодь. Розмагнічена туга або гнітючі душевні надриви — не до лиця їй.

Катря не чула вже, що говорили хлопці, її приголомшила й зачарувала краса святкового майдану і заквітчаних вулиць.

Їй здавалося, що навіть повітря над містом переповнене якоюсь мелодією перемоги й вселюдської радости.

А Лазько говорив Никодимові:

— Думаєш, ми не помітили, що з тобою твориться? Ні, братище. І я, і Дубов, і Ломов бачили твоє становище. Якось навіть хотіли серйозно поговорити, довідатись, у чім справа, що тебе турбує, що непокоїть. Але ж ти сам знаєш, скільки роботи, важливої, невідкладної, що забирає майже двадцять годин на добу.

Гринюк махнув рукою, наче хотів геть далі одігнати від себе все минуле, щоб воно ніколи не поверталось. Він казав:

— Це тимчасове. З самого початку моєї роботи в місті на мене иноді находила якась незрозуміла туга. Тоді хотілось тікати від усіх кудись далеко, де цвітуть сади, по левадах співають дівчата, а ніжні руки матери так приємно гладять хвору голову. Може це лірика, інтелігентщина, витребеньки юнака, що багато романтичних книжок читав про революцію, героїв, що мріяв стати одним із таких героїв. От і я. На селі, там я у кожному конкретному випадкові бачив безпосередні наслідки своєї роботи. А тут, у місті, стільки контрастів, стільки темних і разючих недоречностей, що здається, скільки б ми не товклися, скільки б не билися, — все це буде даремно.

Никодим замовк, і йому пригадався розчавучений Сенька. Лазько похмуро мовчав і дивився просто перед себе, вздовж залитої вогнями вулиці.

Катря лишилась біля книжкової крамниці і милувалася з мистецьки розташованих у вітрині книжок. Робила вона це свідомо, бо бачила, як жваво жестикулював Никодим, і не хотіла звязувати його своєю присутністю.

— Може це тому, — продовжував Гринюк, що я не зрозумів, не опанував механіки міського життя, не бачу ще тих економічних пружин, що обумовлюють його. Але, як би там не було, з сьогоднішнього дня до чорта всяке зневір'я. Я не можу, розумієш, не можу бути самотнім. Та ще в такі дні. Ах, чорт забери, як це я міг отак розманіжитися...

Стримуючи радість, поважно і по-братерському, ніжно заговорив Лазько:

— Я так і говорив хлопцям, що це в тебе тимчасове, але знаєш що, Никодиме, треба простіше дивитися на все. Треба тільки взяти певну лінію в житті, переконатись, що вона є правильна, і ніколи не сходити з неї. А головне ж — більше спокою і простоти. Я тебе розумію. Багато читав... революційна романтика... Бажання якнайскорше ввійти в царство соціялізму і т. ин. Це — прекрасні речі, але треба в щоденній марудній роботі зуміти знайти той революційний патос, зуміти в кожну дрібницю влити частку свого революційного полум'я. Ти от був на селі, не знаєш, як жило місто п'ять-шість років тому. Яка була руїна, безладдя. Що-ранку тепер ти чуєш, як в усіх кінцях міста перегукуються заводи, фабрики. Ти бачиш, як з кожним днем налагоджується життя... А тоді? Тоді моторошно було йти повз фабрику чи завод... Наче домовина якась велика, чорна, обшарпана. Та що там казати... Пригадай у Тичини:

Стоїть завод, не їсть, не п'є,
Аж цвіллю взявся знизу.
З прокляттям в небо устає
Новий псалом залізу...

— Правдиві, прекрасні слова... Іменно „з прокляттям". І після того за якісь п'ять років така метаморфоза. І все це нашими цупкими руками. От в чому, брате, романтика... — надхненно говорив Лазько.

— Отже, знову повторюю, більше тверезости і здорового підходу до справ. Кинь до чорта копирсатися в тайниках своєї душі, пам'ятай один закон: роби тільки те, що приносить користь революції. А головне, простіше, простіше на все треба дивитися.

Гринюк [був зворушений. Він ніколи не чекав, що завжди похмурий і мовчазний Лазько так правильно заналізує його переживання і навіть вірші знає. Останнє було для нього просто

незрозумілим. Та врешті це тільки дужче переконало його в тому, що він дійсно іноді заплутувався тільки тому, що йому бракувало тверезого й спокійного підходу до заплутаних явищ міського життя.

Вже давно їх наздогнала Катря і тепер дивилася здивовано просто в рот Лазькові, коли той цитував Тичину. Ще болючіше відчула вона свою самотність та нікчемність її до дитячого смішної таємниці.

І коли, прощаючись на перехресті двох вулиць, Гринюк тиснув руку їй і Лазькові, вона сказала йому по-старому привітно, з ледве помітним радісним хвилюванням у голосі:

— Все ж таки ти, Никодимчику, не падай духом. Лазько правду говорить. А цими днями чекай мене в гості. Ми ж не договорили з тобою.

Гринюк у радісному захваті відповів:

— Приходь, обов'язково приходь. Подивишся, як я тебе розіб'ю з усіма твоїми сумнівами. Вщент. Нічого не лишу.

Непривітною, суворою мачухою здалася Гринюкові його кімната. Безладдя, пил на книжках, розкидані по долівці газети і важке, стиснуте повітря.

Йому забажалося зовсім оновитися, почати нову добу в своєму житті. Твердо й безповоротно вирішив почати з кімнати.

Він мусить зараз же навести порядок, освіжити повітря і навіть вимити підлогу. Так, так, вимити підлогу. Для нього це усе рівно, що раз плюнуть. Миску води, ганчірку і все... Ого, та ще й як вимиє, блищатиме краще, ніж у Лазька. Хай тоді прийдуть подивляться на його кімнату.

І він уперто почав пересовувати стільці, прибирати ліжко, розкладати книжки на столі, грюкати, стукати.

Мабуть він справді звів нечуваний гамір, бо наслідки його господарського захоплення почули за стіною в сусідній кімнаті, і звідти, наче у відповідь, знов, як колись, полилися бурхливі, переливчасті звуки роялю. Але тепер це була не остогидла гама, а щось таке зворушливе і ніжне, що проходило в саму душу і обвівало її теплими степовими суховіями. Вони нагадували то розлогий гул морської хвилі, що підіймається вгору, то переливчастий шум її спадання, то швидку нервову мелодію гірського струмочку. Мері прекрасно вивчила Гринюка і знала, чим на нього вплинути.

Ще вчора ці звуки нагонили на Никодима смертельний сум. Але тепер він тільки на хвилинку припинив свою роботу, замріявся

на мить, потім, усміхнувшись і рішуче труснувши чубом, мовляв „ах, чорт із нею, з її музикою", знову продовжував грюкати стільцями і невдало витирати долівку. Потім згадав, що Лазько радив дивитись на справу простіше, і йому захотілось раптом, щоб його друг у цю хвилину був тут біля нього. Цікаво, як би він реагував на музику. А втім, мабуть із насолодою слухав би. Аджеж вірші читає... Врешті він має рацію. Справді, треба дивитися на речі простіше.

Постукало.

Бадьоре.

— Увійдіть,— вдарилося в двері, і на порозі стояла сусідка. Гринюк відчув, що сьогодні його й трошки не хвилює пізня візита. Раніш його обурювала ця розфарбована самиця, а тепер тільки подивився на неї здивованими, трохи наївними очима і сказав з протягом:

— О, нарешті таки... довго, довго не було. Я навіть думав, що ви вже виїхали в Крим. Хоч там і трусить, але ж вас це не може спинити. Прошу сідати. Тільки вибачте, у мене таке безладдя. Бачите, працюю, як справжній господар.

Мері зробила великі здивовані очі, ступила два кроки, обережно двома пальцями підтримуючи свою розкішну сукню, і сказала:

— Ну, що ви, товаришу? Могли б сказати мені. Я б вам надіслала свою наймичку. А то хіба ж таки личить активістові, такому розумному, молодому, і займатись такими прозаїчними справами? А коли б до вас раптом зайшла яка-небудь товаришка? Запевняю вас, це зробило б на неї неприємне враження. Я жінка, і вірте мені.

З цими словами Мері витягла з маленької срібної цигарниці пахучу цигарку, запалила її і, примостившись на стільці, мрійно пускала димові кружальця кудись під стелю. Гринюк ніби не помічав її і зосереджено натирав вогкою ганчіркою брудну долівку. Коли він скінчив і підвів розчервоніле обличчя, Мері сиділа в незмінній позі, тільки очі стали млосними і благаюче-жадобливими. Прочитав Гринюк у тих очах нестримане бажання і жагу.

— Ну, підійдіть же ближче. Чи ви й сьогодні будете такий неввічливий, як тоді? Це ж ганьба, так безславно втекти.

Гринюк хотів знов сказати їй щось колюче, образливе, але раптом у голові воскресли слова Лазька — „треба на все дивитись простіше". І він, весело посміхаючись, відповів:

— О, ні, вибачте. Не маю жодного наміру дезертувати зі своєї власної кімнати.

— Навіть так. Ого, це я розумію.

А Гринюк мив у кутку руки і, скоса поглядаючи, обмацував очима свою привабливу, екзальтовану гостю. Чомусь пригадались переконуючі Лазькові слова: „Роби тільки те, що корисно для революції“.

Що йому легко буде взяти Мері — він у цьому не мав жодного сумніву. Але як виправдати цей вчинок під кутом зору Лазькових слів?

Справді, що значить „корисно“ чи „шкідливо“? Коли б щось і скоїлось, — то від цього ніхто б не постраждав. Навпаки, це підходящий випадок задовольнити законну людську потребу. Не духом же святим живуть і Дубов, і Лазько, і Віктор.

Мері, мабуть, угадала вагання Никодима, бо, поривчасто зірвавшись на стрункі ноги і хитнувши копою білявого волосся, погрожуючи манікюреним пальцем, з усмішкою промовила:

— Ваша поведінка подібна до виклику. Тільки що ви подивились на мене очима котика на сало... Ха-ха-ха... Та коли ви думаєте мене обеззброїти цим, то помиляєтесь. Отже я знову пропоную вам старі умови: чоловіка немає, десь у командировці, і тому моя кімната плюс музика — будуть найкращою обстановкою для налагодження між нами добросусідських взаємин. Адже правда, мій дорогий юначе?

Кров Гринюкові кипіла, розливалась по жилах приємною теплотою, серце напружено й поривчасто стукало, і двадцять літ дали себе відчути повною мірою.

„А врешті, хай все йде під три чорти, — думав він. — Я буду дивитись просто. Незадоволеність іноді шкодить працювати, розбуджує химерні фантазії, розпалює уяву, породжує хоробливі думки. Це навіть необхідно для того, щоб я міг продуктивніше працювати для загальної справи. Отже, шкоди в цім немає ніякої“.

І вже вголос продовжував:

— Я не заперечую. Але чи приємно вам буде проводити час з таким недосвідченим в делікатних справах хлопцем? Я навіть не знаю, як поводити себе в пристойній кватирі. Так що заздалегідь прошу вибачення.

Гринюк вирішив прийняти бій і сам починав захоплюватись маневруванням. А Мері вже стояла перед ним, шарпала за рукав, пускала дим просто йому межи очі й, не перестаючи сміятись, казала:

— Ну, що ви, що ви! Мене навіть бере сумнів, чи справжній комсомолець ви. Молода, вродлива людина, любите музику, у вас багато художньої літератури в кімнаті. І, вибачте, але мені іноді здається, що ви навіть вірші пишете. Правда ж?

— О, ні. Ви помиляєтесь. Ав тім, що буде, побачим, а поки-що я до ваших послуг.

Коли Лазько й Катря лишились одні, вони хвилин з десять мовчали, кожний думаючи про своє. Мимо них пролітали трамваї, настирливо дзенькали і зникали за рогом освітленої вулиці. Слідом за ними повзли поважні автобуси, переповнені пасажирами, а на панелях вулиць рухався, як одно ціле, безкінечний, різнокольоровий натовп.

Катря думала про те, що тепер саме може робити Никодим там, на четвертому поверсі, один, як палець, в чотирьох стінах своєї кімнати. Ій навіть хотілось піти негайно до нього, щоб договорити про свої наболілі справи, щоб висловити йому всю тугу самотности і неясно-тривожні переживання дівочої душі.

Коли ж погляд її падав на спокійну, дебелу постать Лазька і під його військовим кашкетом вона бачила дві чорних дуги брів, а ще глибше блиск темносірих очей, вона забувала про Никодима і ще пильніше вдивлялася в трохи суворе, м'ясисте лице Лазькове. Потім пригадала виступ оргінстра на зборах, нестримні оплески йому та батьківську ніжність і любов у поглядах старих робітників, коли він сходив з трибуни. Після того виступу, де б не була Катря, що б вона не робила, смуглявий, чорнобривий оргінстр у військовому кашкеті не виходив їй з голови. І от тепер він іде поруч неї і про щось напружено думає. Цікаво б знати Катрі, про що саме.

А Лазькові пригадалась вечірка у Ломова, його оповідання про громадянську війну, маленький синок у кімнаті, радість старого борця, а потім думка верталася туди, на урочистий пленум Міськради, і в уяві повставала вся велич нашої запашної доби, з її кров'ю, безмірним героїзмом, з її побутом, то новим, ясним, то покаліченим, темним, як темне наше минуле. Йому хотілося тихої людської радости, хотілось вилити комусь всі свої думки, щоб крім нього ще хто-небудь зрозумів те велике і просте, що вкладається в таке кругле і незначне слово „десять".

Коли ж дивився на Катрю, думав: „Чи зрозуміє вона мене, оця безжурна дівчина? Чи хоч догадується вона, як давно мрію про неї, і чи врешті буде колись змога зійтися нам і нашу громадську роботу доповнити особистою радістю? Щоб була повна цілковита гармонія, як у Ломова. Безумовно, вона нічого не підозрює, але хіба не можна якось натякнути, чи що. Бо й справді, що це я, ніби гімназист п'ятої класи, удаю з себе безнадійно закоханого. Ми ж можемо просто говорити".

— Нам, здається, час прощатись,— перебила його думки Катря.— Тобі ж звертати в оцю вуличку.

Вони стояли на розі, дивлячись одне на одного довгими красномовними поглядами.

— Так, мені сюди. Та, коли хочеш, можу провести тебе додому.

— Діло хазяйське.

— До речи, ніч така чудесна. Глянь, як мистецьки ілюміновано Штаб Військової Округи. Просто очей не можна відірвати.

— Та ти говориш, як поет. Дивись, ніколи не думала.

— А що ж тут такого поганого? Цілком природно. Хіба на тебе не впливають оці святкові вулиці і загальне передсвяткове піднесення? Хіба оті вогні, що сьогодні особливо яскраво світять, не навівають на тебе радісного настрою? І коли про таку поезію ти говориш, то я — поет. . хоч і двох рядків у життю не написав.

Катря не знала, що відповісти Лазькові, але вона почувала одно — з кожним днем цей хлопець все більше й більше опановує її думки, мрії, і не одної безсонної ночи, лежачи в своїй хатині, дивлячись через невеличке віконце в голубу місячну даль, вона бачила його різбляну постать, чорнявого чуба і оті вдумливі сірі очі.

— Я нічого. Я тільки кажу, що не чекала від тебе цього. Чомусь здавалось, що така похмура і мовчазна людина ніколи навіть не говорить про це.

— Де треба — мовчазний, а коли є настрій поговорити, то чому ж? Всьому свій час. А от ти, Катю, чогось останній час одірвалася од нас. В Райком не заходиш, на зборах свого осередку не виступала. Чи не закохалась, часом, в якогось товаришочка, — усміхнувся Лазько.

„Значить, не знає про мій звязок з опозицією“ — подумала Катря і відповіла:

— І в кого то можна закохатись, ти таки сам подумай.

— Оттакої. Хіба мало хлопців, хоч би у нас на фабриці? Не хлопці, просто орли, любого вибирай . . .

— Дивись, чи не орли. Ти може на Антона натякаєш? — І Катря засміялась гулко й розгонисто.

Лазько прекрасно знав, що Катря ходила на Садову, знав також, що її затяг туди Антін, і коли Катря засміялася таким безжурним сміхом, йому стало шкода цієї бадьорої робітниці. Бідна дівчина. Вона ховає в собі таємницю, вона просто через те, що не зрозуміла, на чиєму боці правда, пішла до опозиції, а тепер мабуть сама відчуває всю помилковість зробленого кроку, тільки мовчить, заховує це, не виявляє свого внутрішнього розладу, хоче сама дійти правди.

Він давно довідався про Антонів вплив на неї і не раз збирався розтлумачити їй, в чім справа, але що-разу передумував.

„Вона щира, довірлива дівчина і її легко переконати. Коли я поговорю з нею, ясно ж, що вона одійде від Антона і його опозиційної братії... Але краще нехай сама побачить, що не туди пішла. Вона ж робітниця, розуміє дещо, читає...“

— Так от що, Катю, я давно хотів серйозно поговорити з тобою в одній справі. Ти можеш якось зайти в Райком?

— З охотою, але чому в Райком? Чому не зараз?

Вона ледве помітно зашарілась. „Може про опозицію довідався“.

— Та, знаєш, якось незручно. Надто важлива справа і для цього треба б иншу обстановку. А в тім, в основному я можу тобі сказати.

Катрини очі винувато заметушилися. Вона приготувалася вже до оповіди і трохи хвилювалася. Проте розгубленість її була даремною.

— Ми ухвалили на бюро, — почав Лазько, — висунути твою кандидатуру в члени Райкому, щоб потім ти працювала по дитруху. Зрозуміла?

Від несподіванки Катря аж спинилась, потім подивилася на Лазька запитливим поглядом, мовляв — „жартуєш, чи провокуєш“, і тільки, коли побачила цілком серйозний вираз обличчя свого супутника, відповіла сміючись:

— Он як! Ну, що ж, ви начальство. Ваша воля. Але мені здається, що це трохи зарано.

— Будь певна. Ми вже потурбуємось як слід тебе підготувати. Ну, що ти на це скажеш? Робота з дітьми цікава. Ти горітимеш в ній.

— Поки-що нічого напевне не відповім. Подумаю.

— Тільки ще не все. Це, так би мовити, офіційний бік моєї розмови.

— Хіба є й неофіційний? — з цікавістю запитала Катря.

Та Лазько якось нервово махнув рукою і скривився, наче вкусив кислицю.

— Так, є. Але хай це потім. Заходь в Райком, розкажу.

І, не дивлячись на Катрю, простяг їй руку:

— Бувай.

— На все добре. Тільки даремно одкладаєш розмову. Можна було б і зараз сказати.

Та Лазько вже був далеко. Самотньо стояла Катря недалеко свого помешкання і дивилася в слід такій дорогій і далекій постаті Лазька.

І. Кириленко

***

Гринюк не зчувся, як все скоїлось. Він тільки бачив ворох пухких подушок, що засліплювали своєю білизною втоплене в пуховики зморене блідо-рожеве тіло, та ще чув, як за вікнами прогуркотів ломовик. Ніжнозелений світ заливав кімнату золотими переливчатими іскорками і відсвічувався на безличі різнокольорових каламарчиків, що вкривали туалетний столик Мері. Одною рукою перебираючи пасма білявого Гринюкового чуба, вона говорила мляво, з якоюсь млосною насолодою смакуючи слова:

— Ти, дурненький, не знаєш мене. Ще тоді, коли ти не витримав напору і втік, я вирішила, що ти будеш моїм. І от маєш. Свого слова я дотримала.

Гринюк не знав, що відповісти, але почув у її словах образу для себе. Він промовив стиха:

— Значить, все це робилось з чисто спортивних міркувань, щоб довести силу своєї волі?

Вона кинула цигарку в куток, рвучко охопила руками його голову, міцно притиснула її до теплих пахучих грудей і промовила жагуче і ніжно:

— Ну, безумовно ж ні! Я люблю, по звірячому люблю твоє молоде, здорове, майже невинне тіло. Ти ж тільки зрозумій, мені двадцять п'ять років. Я так мало жила, і раптом шлюб з отим старим, огидним, безсилим. Це не шлюб, а продаж. Продалася за гроші, і от тепер постійна мука. Розумієш, не життя, а страждання...

Гринюк не хотів нічого слухати, він тепер задоволився, тіло умлівало від насолоди і легенької втоми, а маленькі лоскотні жіночі пальчики біленькими мишенятками нишпорили в його розкуйовдженій чуприні.

Коли ж вранці, розбитий і виснажений, з порожньою головою і хоробливим блиском в очах він виходив з кімнати Мері, то знову відчув убивчу тугу, огиду до себе, відсутність будь-якого виправдання цій безглуздій ночі. Як не намагався він слова Лазька про простоту пристосувати й до цього випадку і знайти в них виправдання, але даремно. Порожнеча, жахлива й темна, в самому зародку вбивала всяку спробу щось логічно обґрунтувати.

(Далі буде)

МАЙ - ДНІПРОВИЧ

МОЛДАВІЇ

Привіт, Молдавіє, тобі
від берегів Дніпра нового!
В щоденній праці й боротьбі
одна в нас ціль, одна дорога.
Одна та сама світла путь
в країну радости й свободи.
Ідуть, Молдавіє, ідуть
за нами люди і народи!
І оглядаються царі
і президенти капіталу
на ці червоні прапори,
на цю овітрену літану!
Заводи й села майорять,
ліси і ріки молодіють;
степи, як збуджені моря,
бурунять радісну надію...
А ми плануєм, летимо,
несем в світи Прийдешню днину —
і на горнилі різних мов
мету гартуємо єдину!

1928

К. ГОРДІЄНКО

СЛАВГОРОД

Славний актив славгородського сельбуду — Горицвіт - Чепуренко та Тронь — розповідають про часи героїзму свого та славні традиції минувшини, важкий, тернистий шлях революційний, що своєю життєвою правдою дає певну мораль: ніщо не в силі здолати бурхливого полум'я в душі митця,—разом ілюструє велике значіння надхнення в житті,— кидає світло на історію культурного руху в Славгороді, виявляє цікаву істину — в боротьбі за мистецтво злучний пункт неминуче має другорядне значіння.

Славне селище Брехунівка з давніх - давен уславлене своїми культурними традиціями. Яскраве вогнище мудрости ще за старого Свиргуна, відомого носителя великих ідей, Брехунівка перед сусідніми селами пишалася своїми культурними надбаннями. Славгородський дзвонар Булька — славетний співець в усіх концертових виступах сельбуду. Хор брехунівського поміщика Свиргуна чималої слави зажив. Граф Заплюйський, заклавши два пальці лівої руки за край німецької камізельки, просто говорив господареві: „до вас прибувши з Петербургу, пізнаєш нове якесь, незнане життя... природа, люди... Серце спочиває, розум ясніша... „Комаринського“ в такій інтрепретації мені ще ніде не доводилося чувати“. Господар дякує за шану, сповнений приязни, привітно, гордо веде гостей у велику залю, садовить за довгий білий стіл, на якому, барвисто граючи, поєдналися кращі витвори природи і кулінарії. Гості їли, пили, слухали співа славнозвісного Свиргунового хору під орудою молодого, талановитого, русявого регента Горицвіта - Чепуренка (нині завдраматичним та співочим гуртком славгородського сельбуду), з участю могутнього басу Троня. Високий перекіт у розписах заповнили молитовні голоси „Покаяння“ (ще й зараз, коли Тронь гримне „на барикади“— в сельбуді шибки бряжчать). В синіх штанях (ще й досі Тронь береже ті штани, мов реліквію якусь, часто витяга з скрині, показує гостям: ось бачите — десять літ носив — на заду лише та на колінах витерлися. Далі, звісно, йде мова про якість продукції), в лакових чоботах, шовкових білих сорочках хористи... Ось що про це розповідає сам Горицвіт - Чепуренко — про мистецький шлях свій — перші кроки молодости.

Славгород

По закінченні музичної школи — був тоді в нього пишний русявий чуб, пробивалися вусики — одержав він зразу посаду в соборі помічника регента Куниці. Куниця... Знаменитий співака свого часу. Октавист. По тембру йому не було рівні. Школи бракувало. Граф Заплюйський, відомий свого часу меценат, послав його до Італії вчитися — до самого Риму — вогнища стародавньої культури. Повчився там Куниця з рік, привіз відтіля сифіліс, одружився і зовсім утратив голос. Жінка — чорнява така, граційна італійка, справжня дочка романтичної батьківщини,— нещодавно зустрів на станції Бармоля — одну болонку держить на руках, а дві за нею біжать. Тепер він регентом у Грайвороні. Невелике містечко, а досить культурне — єсть в'язниця, собор. Прибувши тоді з Італії, Куниця і дістав посаду регента в соборі Спасителя. Погуляти, випити — майстер великий. Куниця, вже не те, щоб старий тоді був, а так, у літах, а жінка його молода, гарна, золотоброва, темпераментна така південка, то ж він і став до нього за помічника. А Куниця одержував 300 карбованців на місяць (у ті часи) за те, що перевіряв хори в численних маєтках Свиргунових. Низький на зріст, крем'язний — два дні працював, а тиждень піячив. Роботу цю Горицвіт-Чепуренко скоро засвоїв, і — їй-бо, не бреше, казали люди,— коли не було регента, коли він сам управляв хором, то співали краще.

З цього епізоду читач матиме певну уяву про талановитість нашого героя, артистичний хист його, незламну волю, а тому ані трохи не дивуватиметься з цілої низки пригод дальшого, мало не фантастичного оповідання, що показує всю розмаїтість і глибину такої романтичної, непостійної, що лише і можлива в справжнього артиста, гордої вдачі його. Сила молодости. Молодість, кажуть, трощить усі перепони на шляху свому.

Горицвіт-Чепуренко веде далі:

—... Якось Куниця кличе мене й каже:

„Свиргунисі заманулося мати добрий хор. Теперішній регент підгуляв — старий, недосвідчений, а культура ж не стоїть на місці — треба молодого. Іди, каже, мерщій та купи собі скромний галстук. Полюбив я тебе дуже і добра тобі зичу". А до того я ходив, як звичайний семінарист — у сорочці, підперезувався чорним шнурковим поясом з китицями. Зрадів я: кому ж не охота стати на самостійний шлях? До того ж Куниця каже: „Добре тобі там буде, доход великий". Пішов я до магазину й прохаю: „Дайте мені скромний галстук". Прикащик і дає мені шовку малинового — якраз, каже, до лиця. Приміряв ото я, подивився в дзеркало, нічого, думаю, добре. Прийшов я до Куниці, показую йому. Вилаяв він мене — іди, каже, купи скромний галстук. Пішов знов я, купив бордо з крапочками.

Куниця розсердився, зімняв мій галстук, жбурнув під налой; прийдемо додому, каже, я тобі дам свій. Прийшли ми до нього, відчинив він гардероб. На тобі, каже, мій синій. Купили ми ще фрачну пару, глаже — честь - честью. Вранці вже жде мене екіпаж — коні - звіри рвуться, фурман, його жінка фазанів доглядала — здорова баба,— дужий — велика, руда борода, в плечах — во, ледве вдержує. А ви думаєте, автомобіля за мною не присилали ? Почекайте, почекайте, ще почуєте. Сів ото я в екіпаж, навкруги зелено, пташки співають, мчать села, ліса, зеленіють плантації, дівчата буряки полять, а я і не гляну — на руці в мене плащ, глаже, шляпо, лакерки, чемодан — пан - паном. Приїхали ми в Брехунівку — очі розбігаються — навкруги оранжереї, сади, клумби — будинок — палац справжній, а будівель у дворі — ціле селище. Злізли ми з екіпажа, вибіга швайцар Роман Захарович,— дочка його — красуня, Стеша, кралею в графа Заплюйського була, так і возив її скрізь за собою — куди він, туди й вона — позолота, позументи, такий показний, здоровенний. Вам кого ? — питає.

Тронь : — Зараз на кінній поштовій станції служить.

— . . . Куниця веде мене просто в панські покої, я озираюся — несуть мій чемодан кудись. Тамару Софронівну нам треба, каже Куниця, а мені ще дорогою сказав : дивись, перший руки не подавай. Стоїмо ми, ждемо, я ховаюся за Куницю. Нарешті, виходе новий велетень у чорній парі — шкура, вся челядь тремтіла перед ним, бувало, як уїсться на кого — пиши пропав, одинадцять пудиків лише важив, голова велика — „Макітра“ дражнили. — Вам кого ? — питає. — Тамару Софронівну нам. — Що ? — як гаркне, я так і присів. А то в нього голос такий був, англієць, сам граф Заплюйський привіз. Як довідалася вона, що молодий регент приїхав — враз запросила. Ідемо ми, східці всі в квітах . . . — Привіз вам молодого регента, — каже Куниця. Висока така, повна, літ за сорок.

Тронь : — Та їй за п'ятдесят було . . .

— Ні, не було . . .

— Їй - бо, було . . .

— . . . Ну, може й п'ятдесят, но . . . Вона йому руку подає, Куниця нахиляється, цілує, а рука гаряча . . . Веде нас до вітальні. Велика світла кімната, вся в канделябрах, дзеркалах, пальмах, картинах, маленький столик посередині і маленькі стільчаки. Сідайте, каже. Я сів, потім вона, потім Куниця. А тут знов лакей : приїхав якийсь священник, на церкву збирає, чи що. Прохайте, каже вона. Голос плескуватий такий, тягучий. Заходить нужденний такий батя, запорошений, борідка ріденька, худий, високий. Сідайте, запрошує вона його. Він мнеться, крекче, і я бачу, що латане коліно йому

вище столика вип'ялося. Куниця низенький, то нічого. Мої коліна теж урівень із столиком. Лакей приніс на блюді кавун — золочені ножі, новина: в липні місяці — кавун, парниковий. Їжте, запрошує вона. Я не знаю, як до його взятися. Бачу, Куниця бере скибку, кладе на тарілочку, обережно ножичком зрізає. Священник тоді собі, і, як на лихо, скибка та сковзнула по столику і просто на паркет. — Їжте,— каже вона. Батя мій почервонів не згірш того кавуна. Як би мені, казав потім, того кавуна дома, я б його із шкоринкою з'їв. Тут вона і починає: я, каже, бачила регента в Ростові: диригує, мов кінь. А в Києві — мов той кловн.— Добре, думаю собі. Вийшли ми, я й кажу Куниці: я тут не лишуся. Зостанься, благає він, хоч на місяць, тоді буде видко. А тут ураз на всей повіт чутка — приїхав молодий регент, голоси набиратиме для брехунівського хору.

Тронь:— Роман Оліфер, що майстрював тоді в маєткові, і каже мені: ось де можна пожити, іди, може візьмуть.

— ...Дали мені екіпаж, пару вороних, став я об'їздити маєтки Свиргунові, хор набирати. Самі навіть управителі тягли мені під скрипку „до“. Ось тут я натрапив у Чоколапівці на одного бухгальтера — одна нога в його коротша — голос був,— чудовий, сильний баритон. Не беріть мене, прохає, самі бачите, куди мені, жінка, діти. Я і не взяв його, а Свиргунисі сказав: у хор не годиться. Отже, він і навчив мене: Тамара Сафронівна, каже, держить в себе модистку — Лаурета. З нею вона радиться, її вона слухається, задобріть її, не пошкодуєте. Ввечері я і до неї — так і так, кажу — молодий, недосвідчений, не знаю, як мені, що мені, одно слово — потребую матерньої ласки. Вона мене ласкаво привітала так — вже в літах, сивизна голову взяла, почастувала чай, печиво, варення на столі, щиро так розпитує: скільки літ, хто родичі, те, се, пожаліла мою недосвідченість, обіцяла помогти стати мені на тверду стежку. На ранок лакей мені й каже: другого регента нам не треба, такий молодий, коректний, — ніби - то Лаурета казала Свиргунисі. Мене й лишили. За два тижні мусив я вивчити обідню і всенощну. Нову церкву в самому маєткові збудував Свиргун, щось понад три мільйони на будування бахнув, — тепер музей Наркомосу, — тож і нового регента досвідченого, щоб міг путній хор зформувати, забажала Свиргуниха. Набралося в мене хористів душ двадцять.

Тронь: — Я...

— ...Ось він мене не раз рятував. Чудовий баритон. Сильний. Инколи в октаву брав. Пригадую (пам'ятаєш?) одного разу, як зацідив шоферові в ухо, так у того тиждень в голові дзвеніло.

Тронь: — Шофер Мишко, прийшов п'яний, чіпляється... Славний хлопець, ну а цей ще миліший...

— . . . Стала вчащати до мене на репетиції Тамара Сафронівна. Сяде, бувало, і стежить. Тут хочеться — трам - тарарам, аж душа болить, а вона сидить. То я тільки, отак, гляну на них, то вони вже й знають. А вона сидить, слухає. Тоді й каже: який ввічливий регент, лагідний та спокійний, ніколи голоса не підніме. Пошили нам пишне вбрання. На крилосі співаємо — вдягаємо костюми оксамиту малинового. Передягаємо костюми оксамиту синього — знов співаємо. Були навіть костюми оксамиту білого — на врочисті відправи, на Великдень вдягали. Щось сім тих костюмів було різнокольорових. Ось, дивіться, картка.

— Це хто?

— Конюх, колись в трупі Суходольського служив.

— А це?

— Садівник,

ось бухгалтер.

Троня пізнаєте?

Це шорник,

ось лакей,

батя.

Це службовці.

— . . . Жилося мені не зле — мов сир у маслі купаюся — п'ять день спимо, кубрячимо, два дні співаємо. Як би ви бачили мене тоді. Плечі — во, шия, груди — тепер половини того нема. Дали мені чудову кімнату, другий поверх, спіральні східці, окремий хід, вікна в сад. А дівчина в мене була!.. Хай скаже він.

Тронь: — Я ще називав її гвардієць.

— . . . Латишка. Литка, їй - бо, з оцей глечик. Ну, їй же, ну . . . А, думаєте, мало вона мені коштувала? Мало панчох, одеколонів понадаровував? Гроші завелися в мене. Сто карбованців на місяць, казенні харчі, кімната. А прибутки! Граф Заплюйський на бенкеті раз, зачудований хором,—пригадую, співали „камаринського",— вийма 200 рублів — оце 100 на хор, а це мені. Я й кажу: дякую, я одержую платню. На другий місяць мені прибавка — 50 карбованців. За півроку служби набув я грошенят, поздоровішав. Аж тут уперше стався в мене конфлікт. Архієрея якось сподівалися — о. Козодоя. Я готую з хором старанно зустріч архієрея, все іде гаразд, Тамара Сафронівна регулярно відвідує репетиції, аж тут, на тобі: несподівано, акі тать в нощі, з'являється мій благодітель Куниця з хором. Я тоді нікому ні слова — стряхаю прах з ніг своїх . . . Увечері сиджу я в театрі III - го Інтернаціоналу, дивлюся „Вишневий сад". Аж глянь, в антракті черкес — у партері, ложах — скрізь виглядає мене. Побачив, кинувся — їдьмо, каже, автомобіль давно жде. Тієї ж

ночи примчав я назад автомобілем. Бачу, в панських покоях світиться. Вибіга Роман Захарович — пожалуйте, каже, вас ждуть. Зустріла мене Тамара Софронівна: ставайте на своє місце, каже. Вранці — тільки архієрей на паперть — мій хор честь-честью — „Достойно єсть“... Відправили службу пишно, врочисто. Тамара Софронівна аж заплакала. Зате вже Куниця — і не гляне на мене (йому сказали: заховайте свій хор, щоб і духу його тут не було): я для тебе, каже, все зробив, посаду яку придбав, а ти як падлюка... Посварилися ми з ним добре тоді. Живу я знов, мов у раю: їм, сплю, ходжу до латишки, що-неділі на крилосі співаю. Вже до того дійшло — Тамара Софронівна, бувало, бере мене під ручку, з церкви до покоїв веде, за стіл поруч із собою садовить. Усі полюбили мене, челядь, службовці ставляться як-найкраще: треба мені до латишки поїхати — конюх уночі найкращого коня запряже, сторож браму відчинить. Бувало, і я за них коли слово замовлю. Набридло вже мені в будинкові для приїжджих жити. Я й кажу вправителю: дасте ви мені, зрештою, пристойне помешкання? — Нема, каже, з дорогою б душею, та нема. — Нема то й нема. Другого вечора сиджу я знов у театрі III-го Інтернаціоналу і дивлюся „Веселу вдову“ [1]). Бачу, знов черкес. Негайно їдьмо, каже, автомобіль вас жде. Приїхали. Кличе мене Тамара Софронівна знов до себе. — Так і так, кажу, жити мені в однім будинкові з приїжджими — тут спиняються київські купці, що за скотом, клоччям заїздять, незручно. Бере вона трубку: дрр. Леонарде Трофимовичу, пожалуйте сюди. Дайте йому пристойне помешкання. Негайно, без розговору. Управитель як гляне на мене — найлютіший ворог. Добре, каже. Помістили вони бібліотеку в одній кімнаті, а дві мені. Меблі м'які, килим на стіні, килим на підлозі, гардини, великий стіл для писання з горіхового дерева, другий туалетний, лаковий під червоне дерево, один овальний — чорний і велике люстро в багетовій рямці, дві великі картини і шість малих — картини все нові, в золочених теж рямцях, гобелен, японський параван, нікельоване ліжко на пружинах, турецька канапа, чотири крісла і шість м'яких стільців, зеленим плюшем оббитих, мармуровий рукомойник, етажерка для нот, для книг... Лаурета вже подбала... Цікаво, хто там жив, як мене мобілізували?

Тронь: — Ніхто не жив. Так і стояла порожня, хіба що так з гостей деколи хто переночує.

— ...Живу я собі паном. З Тамарою Софронівною ходжу під ручку до церкви, з церкви. Якось, коли ми співали „Отченаша“

[1]) Очевидячки, оповідач плутає, даючи колишньому театрові теперішню назву. Прим. авт.

Завадського, вона аж заплакала. Як вам, питає, Леонарде Трохимовичу, Отченаш? А правда, чудова річ? Управитель вовком на мене глянув: безподібна річ, каже. Надзвичайна... По відправі наближається до мене: дуже прохаю, дістаньте мені ноти Отченашу, що ви співали, це ж чудова річ. — А правда, чудова? — зраділа Тамара Софронівна, — бачу, що і вам подобається... Написав я йому ноти Отченаша — дурниця, 5 хвилин... Він мене і питає: куди прислати вам п'ять пудів цукру? Дав я йому адресу батька (ще й досі живий — 80 літ, а голос!). Аж тут війна, мене мобілізували, і я попав, завдяки рекомендації графа Заплюйського, до військової капели в Петербурзі. Перед від'їздом, ось хай Тронь скаже, одинадцять капелюхів роздав та 21 пляшку одеколону...

Тронь: — Ще й досі той капелюх десь в мене є.

— ...Коли їхав, казала: посада за вами залишається.

Тронь: — А тимчасом я заміщав його.

Горицвіт - Чепуренко: — Ану, ану, розкажи, як ти попав до мене.

Тронь: — Батько хотів віддати мене в науку до чоботаря. Я волів іти по другій лінії. З самого малку виявляв хист до співів. Неділя, бувало, хлоп'яки жаби б'ють, а я на крилосі співаю. На репетицію що - п'ятниці ходив. Батько не дозволяв — підеш, каже, по церковній лінії, п'яндилигою станеш, мов той Андріян... титар у нас тоді був... горілкою, бувало, від нього так тхне, що перебива дух ладану... Та я не потурав. Батько б'є, а я співаю, батько б'є, а я співаю. Скоро, як грошенята став приробляти, батько вгамувався. Та й на гармонії вивчився грати — малий, а на вулиці серед парубків перший — ніхто так не виведе... Бувало, вже без мене і хор не той. Співаю я кілька років на крилосі, вже краще мене ніхто апостола не прочитає, правда, пристав на врочисті відправи брався — реве мов бик, більш з пошани слухають. Аж тут промайнула чутка: брехунівський поміщик хор набирає. Роман Оліфер, що майстрував там, каже мені: ось де можна пожити. Взяв я клуночка, ціпок, кажу жінці: як до неділі не вернуся, значить зостався. Іди, каже вона, може пощастить. Іду я Чернищанським лісом, думаю: як би то дав бог... жінці на спідницю набрав би... тин городити треба, хлів укривати, ворота валяться... до біса дюр у господарстві.

...Ясні очі Троня світилися надією, міцне чоло, що, здавалося, ніколи турботна зморшка не набіжить на його, в усмішку поринуло задуму, туман спогадів пропливав перед очима.

Аж біля самого маєтку бачить він на містку, якийсь пан і пані низенькі такі, товстенькі, схилилися на поручні, у воду дивляться. Тронь підійшов до них, низенько так уклонився. Вона обертається: чого тобі, каже, чоловіче, треба? — Де тут у хор приймають, питає

Тронь. — А в тебе який голос? — зацікавилась вона. Тронь пропищав: бас. Пан як зачув, враз обернувся: та хіба в нього бас? Вона в сміх. Проте, вказала. Прийшов Тронь у маєток (ще й черкес напався на його: як він смів до панів підходити?), просто до регента.

Горицвіт-Чепуренко: до мене... бачу іде дядько...

Тронь: у свитці, підперезаний червоним поясом...

Горицвіт-Чепуренко: спробуйте мене, каже. Я хапаю скрипку, іду в залю.

Тронь: я й заспівав... здається „Іже херувіми"...

Горицвіт-Чепуренко: не звичайну, а № 7 Бортнянського...

Тронь: заспівав ото я...

Горицвіт-Чепуренко: досить, кажу, мені багато не треба. З першої ноти бачу, з ким ділом маю. Де ви співали? питаю. Каже — на крилосі в Славгороді. Зоставайся, кажу, в мене. Тут прибігла Тамара Софронівна.

Тронь: ота пані, що я її на містку зустрів.

Горицвіт-Чепуренко: хто тут співав? питає. Я вказую на його. Вона руками сплеснула.

Тронь: та це ж, каже, той чоловік, що ми його зустріли на містку.

Горицвіт-Чепуренко: ану, хай заспіває ще, прохає.

Тронь: я заспівав.

Горицвіт-Чепуренко: ну орган, справжнісінький орган, каже. Неодмінно залиште його. — Я вже залишив, кажу.

Тронь: тут біжить управитель. — Поведіть його, каже, на білу кухню. Повели мене на білу кухню, насипали такого, що я й не знаю як його й їсти — жилє там усяке, макарони... Обступила вся челядь — Стеша, баба Пучиха, Свирид, конюхи, лакеї, горняшні, розпитують — звідки, що, як там у Славгороді, про знайомих. Тоді повели на другий поверх, дали кімнату, вікна в сад, спочивайте, кажуть, до 4-х годин. Як глянув я навкруги — скрізь чисто, підлога аж блищить, дзеркала, мармуровий вмивальник, стеля в розписах, ліжко на пружинах — гнеться, підняв я кінчик ковдри — простирадла білі, мов сніг. Як тут спочивати? думаю. Та як ліг на ліжко не розгдягаючись, так і пірнув. Чистота скрізь. Три рази на тиждень простирадла міняли.

Горицвіт-Чепуренко: і дівчат.

Тронь: пожили ми там добре. Вже такого ніколи не буде, ні, не буде.

Горицвіт-Чепуренко: А Свиргун не цілував тебе? Та ще як?

Тронь: сам низенький, то бере за вухо, нахиляє й цілує.

Горицвіт-Чепуренко: а за цей поцілунок — на Великдень — руб.

Тронь: якось Свиргуниха просягла мені руку, дивиться на мене, я на неї дивлюся. А тоді прибіга черкес: чом не поцілував? каже. Ось 25 рублів і прогавив. За голову я взявся, що наробив, думаю: за 25 рублів я б 25 разів поцілував. Що тепер буде? Ще виженуть, думаю.

Горицвіт-Чепуренко: та ні за що. По силі голоса тобі не було рівного. Тоді б і я пішов.

Тронь: раз, пригадую, снопи возили. Зайшли до однієї вдови. Взяли відро горілки. Басам-то горілка не шкодить, тенорам — да. Випили, заспівали. Давайте, хтось каже, погасимо лампу. Стали біля порога, заспівали. Лампа тільки блим-блим і погасла. Я собі й думаю: вас-то дев'ять душ співало, а чи не я один погасив? Став я один біля порога, взяв „дивлюсь я на небо“... Лампа блимає... Взяв я вище — скло тільки лусь — тріснуло. А що? кажу.

Горицвіт-Чепуренко: а в Мусурі ти не виступав соло в день врожаю?

Тронь: то вам не жарт: 3.000 душ, це 6.000 очей дивиться на тебе, 6.000 вух слухає...

Горицвіт-Чепуренко: поїхали ми втрьох: я, він і Кучерявий. То той тільки ротом повітря хапав. Виходимо втрьох на естраду — море голів. Вже перед самим нашим номером Кучерявий мене штовхає: я каже, соло не буду. Скандал, та й годі. А тут уже сповістили: співці, кажуть, славгородського сельбуду...

Тронь: я-то не злякався.

Горицвіт-Чепуренко (коли Тронь вийшов): зажмурив очі і йде.

Тронь (коли Горицвіт-Чепуренко вийшов) іде, а в нього ноги тремтять.

Горицвіт-Чепуренко: а ж по радіо, гадаєте, нас не запрошували концерта дати? Один як пристав — етер — каже, радіохвилі...

Тронь: на параді тракторів перед самим ВУЦВКом поруч з наркомом стояв. Тут парад, музика грає, а я стою. Кажу наркомові: співати до вас приїхав. Тут усі „ура“. Нарком привітно так усміхається. Кажу: від хліборобства сам. Приїжджайте, кажу, до нас літом, у Славгород, рибу ловити. Чудові карасі, лини... Тут знов — „хай живе всесвітня революція, урррa“... Музика, марш...

Горицвіт-Чепуренко: голос не раз рятував нас із біди. Пригадую: голодний рік. Жінка каже: на завтра хліба спекти ні з чого. Сумно стало. Підемо, кажу йому, до Черваня. Сидимо ми вдвох, узяли по пляшці пива. Якраз неділя була. Заспіваємо з горя? питаю. Давай, каже. Рвонули ми „гуляв чумак на риночку“. Бачимо,

люд почина збиратися — ціле стовпище перед вікнами. А тут, поруч, у кабінеті купці, різники гуляли, як зараз пригадую — Перчик, Зозулька, Солонецький. Вибігли, дивляться — хто тут співає. Сіли біля нас, частують, — замовляйте, кажуть, що хочете. Затягли нас до свого кабінету. Все місцеве начальство тут, на столі гори їжи усякої: консерви, шинка, фрукти, вино. Наливають нам, частують — пий, їж. Тут ми зразу — „Зібралися всі бурлаки“... Дивлюся — смажене порося з начинкою на столі. А як узяли ми „туман хвилями лягає“, Перчик і пише мені записку „видати 15 пудів крупчатки“. Зозулька каже — приходьте до мене, завтра баранів ріжемо. Пішли ми другого дня до млина по муку. Жарти, думаю, щось не віриться нам, жінкам нічого не кажемо. В млині нас і питають: а підвода з вами? Побігли ми по підводу. П'ять мішечків по три пудики навалили нам — перший сорт крупчатки, по дорозі в різниці прихватили різаного барана — привезли додому — жінки очам не вірять. Ось що значить голос. Та це ще не все. Коли довідалися, що без посади ми — мене завсельбудом призначили, носителем культури в маси, його — моїм секретарем. Через місяць у нас уже був селянський хор 40 душ, уже з концертами виступали.

Тронь: ти розкажи про театр.

Горицвіт - Чепуренко, да, то ж населення Славгороду мусить нам дякувати за те, що має тепер притулок для культурної розваги, приємно де час використати, для душі корисно... Будинок театру то ж ми придбали; завдяки нашим заходам, енергії славгородці тепер мають душу де розважити.

Тронь: ти кажи до діла.

Горицвіт - Чепуренко: пострівай. Раз призначили мене носителем освітніх ідей в маси, треба, думаю справдити своє призначення. Сельбуд мусить бути культурним огнищем на селі, нести світло в маси. А тут якраз перебралася крамниця Сільгоспу, помешкання порожнє єсть.

...Картини героїчної боротьби на культурному фронті яскравими плямами пропливали перед очима наших героїв, що широким розумом своїм у мить охопили грандійозний обсяг той, зайшлися беззгучним сміхом.

Тут і спала їм на розум геніяльна думка. Пішли вони якось удвох до сільради перебалакати з Долудою. Ясно все пригадують. Та потрапили в непідходящий час. В сільраді якраз кипіла громадська робота. Люду повно, в голови голова розпадається від клопоту. Тронь ще каже: ходім, краще иншим разом, незручний бо час. Та на Горицвіта - Чепуренка це байдуже, що поклав собі на меті — не спиниться, поки не здійснить, таку вже вдачу мав, то ж

завдяки його невтомній енергії квітне сельбуд. Дарма, що голова під тягарем обов'язків і без того грима: „вийдіть, дайте хоч резолюції понакладати". Вони рішуче приступили до голови, що, привітно зустрівши їх, тут же руками розвів — справ скільки — боротьба з шкідниками, діляться, розводяться — всім справки підписуй. А тут ще, як навмисне, народу суне й суне — в того колеса покрадено, той спав на возі, там брезента стягло, в того порося вночі з сажу забрало — все це, знай, на голову, до всього голова втручайся, лад дай, це тільки там (голова киває на район) гадають, що йому робити нічого. Насилу відірвали голову для важливої бесіди. Сподіванки приятелів не були марні: в особі Долуди вони зустріли свідому, не байдужу до справ культурних людину — він аж засяв на сповнені глибокого змісту слова ті — „треба театр у Славгороді створити" — чудова річ, мовляв; дуже припала йому до серця розкішна думка та, чи ж то він байдужий до справ мистецтва? Краще його возного вже ніхто не заграє, чи там п'яничку якого, волоцюгу, завжди участь брав у всіх виставах, що їх урочисто ставляв свого часу в школі почесний актив (багатьох нема тепер — самого голову, приміром, управи — чудесно хабарників грав — розстріляно) з благодійною метою (дивні речі, між иншим, у нашім житті — що ні п'єска, то неминуче — п'янички, хабарники, пройдисвіти, мов би не родить людей инших безмежна земля тучна, українська), про що, власне, і поінформував услужно Долуда наших приятелів. Хоч як приємно було знати те все приятелям, що, безперечно, раді були з появи нового, талановитого артиста, проте вони спинили зливу відчуваннів прихильника спільної ідеї: то ж і є думка приладити порожнє помешкання, що його посідав Сільгосп, під театр. Навпереків сподіванкам, голова не вхопився за цю думку, як би, безперечно, зробила на його місці віддана справі культурного виховання мас людина, навіть, навпаки, — чоло йому схмарніло, на хвилинку отетерів, зніяковіло кліпав очима. З дорогою душею він би пристав на цей глибокий, цікавий проєкт, що, безперечно, не кожному на думку спаде, на те треба мати не аби-який розум, широчінь поглядів, та є инша думка — пленум сільради ухвалив злучний пункт там завести. Чи ж мало він крови попсував, обороняючи цю ідею у Райвикові? А тепер, на тобі — замість злучного пункта — театр. Що населення скаже? Адже йому вірять, цілком покладаються на авторитет його, ініціятиву, вірять в його господарський хист, то ж чималий довід у його? Як дивитися тоді стануть? Та йому тоді ніхто руки не подасть. Скажуть — в його сім п'ятниць на неділі. Розмовляти не стануть. Це значить згубити свою кар'єру, втратити довір'я мас. Скажуть — він шахрай. Він би сам тоді себе

поважати перестав. Де б йому совісти позичати в очі людям дивитися? Як можна? Це було б злочинство проти громади, проти самого себе. Це було б... Ні. Рішуче. Вони сами бачать, це цілком неможлива річ. Адже вони люди з головою, громадським досвідом, мусять розуміти...

Проте чи могла ця трагічна аргументація, цей лемент душі голови зігнути вперту думку Горицвіта-Чепуренка, що з давніх-давен уславився рішучістю своєю — притупити бажання його? Що б то в його за ясний розум був, коли б він пристав на ці зовсім непевні твердження голови? Правда, не можна цілком заперечити державного підходу до справи голови, недооцінити залізної логіки слів його. В цім Горицвіт-Чепуренко признається. Та скажіть — світ зійшовся клином, що для злучного пункту не можна пристойнішого помешкання підшукати? Диво дивнеє. Делікатна штука яка, подумайте. Злучний пункт! То ж театр. Розуміє він величність цього слова?.. Широкі обрії, луна пожеж, сяйво культури... мистецтво... народня творчість... гасло дня... вплив емоцій, організація почуваннів, творчий шлях, запал боротьби, утіха творчости, горіння душ, буяння крови, вогонь, порив, вітер, блискавки, грім... Заворожений цим блискучим потоком поетичної красномовности, Долуда рота роззявив.

Чи ж гадав, чи сподівався він, що його добре знайомий ховає справжні скарбниці художнього слова? Правда, він давно знав незвичайну вдачу його. Але такого не сподівався аж ніяк. Актьора, новатора, співця сполучав він в особі Горицвіта-Чепуренка. Але такого талану не вбачав аж ніяк. Не дарма каже народня мудрість: по вік не пізнати людини до споду. Такі слова лише в книжках натрапиш, а не в буденному житті — в творах молодих талановитих письменників, у віршах Олеся Вишиваного, лише там ухо до схочу намилуєш, а щоб у душі Горицвіта-Чепуренка квітнули троянди слів,— цього Долуда не сподівався.

Безмежна, ще раз, сила людського слова. Бувало, хто-небудь — на перше враження і звичайнісінький, а як скаже, то довго так ходиш ошелешений, мов би тобі в млині мішок з мукою впав на потилицю. Долуді, зрештою, повернувся дар слова — це, як якась несвідома молодиця завелася з секретарем, ляснула дверима, побажала, щоб їм (натяк на голову) — „очі рогом стали", порушила священну задуму Долуди. Слова ті отверезили голову. Він хоч і поділяє правдиві думки товариша, правди ніде діти, сам у душі артист, бувало, в усіх благодійних виставах участь брав, та не сила його постанову громади ламати. Це над його силу... Не те, що він би не зміг. Зуміти-то він би, може, і зумів. Та йти навперекір

населенню, що обрало його на голову селища, господаря порядку, наставило володарем Славгороду, що, до речи, довно вже клопочеться, щоб злучний пункт, хоч поганенький, завести, тут, у себе,— розуміють вони, якого великого значіння набирає цей акт?

Вже до чого був красномовний той Долуда, здається, самого б вола переконав, та ж чи Горицвіт-Чепуренко не спроможеться протиставити свої думки, докази? То ж бо ясна голова. — Хіба, скажіть по совісті, створити вогнище мистецтва в Славгороді менш почесна роля, ніж завести злучний пункт? Чи невже Долуді не цікаво записати своє славне ім'я на сторінки історії?

Адже йому вірять, цілком покладаються на його, шанують його розум, ініціятиву, то чи ж йому вагатися? Що ж він після того за голова?

Обличчя Долуди відбивало цілу гаму настроїв (внутрішня боротьба точилася в йому, перекривала зморшки обличчя) — тягар відповідальности, прагнення душі — все перемішалося, сплуталося, мов глина з соломою. Засмучено поглядаючи на приятелів, він винувато знизав плечима („така доля"): хіба ж він не розуміє, що на п'ятому році революції Славгород без театру — ганьба. Хіба ж йому не бажано записати і своє ім'я на сторінки історії? Та хай зрозуміють вони — вони, бо як не зрозуміють вони, то хто ж инший? — громада — великий чоловік. Слово громади — закон. Громада — сила. І він — покірний виконавець. Громада воліє завести там злучний пункт. Хто хоробрий насміліться піти проти громади? Хто собі лиха бажає? Кому бажано втратити довір'я до себе? Хто насміліться перечити здоровій думці його? Хто виявить сумнів у здоровому розумі його?

Звичайно, ніхто цього не збирався заперечувати. А все ж він дурницю каже. Ніби-то вже й справді тільки й світу, що у вікні? Не заведуть там злучного пункту, — заведуть в иншому місці.

Конкретно, чого вони хочуть?

Чого вони хочуть? Їм аби для мас — співи, танці, вистави — розвага для душі, світло для розуму. Поставлять піяніно, влаштують естраду, вибілять, відремонтують...

Голові зайняло дух. І піяніно поставлять? Ні, вони справді? Поставлять піяніно... піяніно... Де ж вони його поставлять? Чи не краще в тім кутку, де завжди висівки стояли? Чи може... а може, там, де дьоготь?

Горицвіт-Чепуренко запевняв: то вони вже знайдуть, де поставити. Зроблять ремонт, сцену. Олесь Вишиваний намалював декорації. Частину грошей дасть сельбуд, а помешкання — сільрада.

Голова враз упав у прозаїчний тон: злучний пункт...

Горицвіт - Чепуренко, відчувши, що голова мов би вагається, напосівся ще дужче. Яка дурниця. Злучний пункт. Поставлять не піяніно, а рояль, що в Свиргуна реквізували, піяніно лишиться в сельбуді. Центр ваги в роботі сельбуду перенесено буде на театр.

Голова просвітлів. Спазми давили йому горло від надмірних відчуваннів. Душа хвилювалася. Піяніно . . . рояль . . . хитра штука . . . і як його?

Мимохіть ворушив пальцями, мов би торкався невидимої клавіятури.

Чудова думка блискавкою освітила геніяльну голову Горицвіта - Чепуренка, що їй аж ніяк ніколи думок не бракувало. Він знав: голова давно відчував містичну якусь любов, пристрасть до цього загадкового, делікатного піяніно. Ще коли дочка батюшчина — Рая, бувало, часом, на фортепіяно брала „карі очі“, Долуда, ще парубком, темні ночі простоював біля церковної огорожі, завороженений до нестями чарівними мелодіями. Думи зорями світилися в голові його, заливали мозок огненною зливою фантастичних бажаннів. Бурхали, кипіли почування. Переворіт наблизив музику до мас. В стіжку соломи мало не кожного славгородського „активіста“ заховане було піяніно. Та Долуді якось не щастило, дарма, що він активним вважав себе чи не з початку революції. Самовара, грамофона, кавказьку бурку — то він, правда, придбав собі, та ще цинкову ванну, дзеркало велике. А що вже піяніно — не пощастило. Він лише мав змогу в сельбуді до схочу споглядати, як славгородські парубки старанно та не без завзяття вистукували по клавіятурі дуже легко одним пальцем „яблочко“ і „нічка темна“. Сам - то він навіть і не насмілювався. Практики треба було. Тому нічого й говорити, як зрадів він, коли недосяжна мрія, зрештою, була в його руках, коли Горицвіт - Чепуренко від щирого серця пропонував свої послуги, обіцяючи вивчити його на роялю грати, допомогти опанувати складну клавіятурну систему, таку загадкову, недосяжну. Помешкання порожнє, велике, зранку нікого не буде, ніхто не перешкоджатиме його вправам.

Долуда своїм очам не вірив. Невже? Ні . . . це він правду? Жарти!

Чого там жарти? — недбало запевняв його Горицвіт - Чепуренко. Сам він його і вчитиме. Тільки, — хай вже вибачить, — дисципліна в його строга. Що - ранку години дві доведеться посидіти, ще й ретельно . . . Тут він — голова, користується шаною всього населення, авторитетна людина, що слова на вітер не пустить, державні справи вирішує, а там він, хай не забуває, — учень.

Від тих слів Долуда вщерть сповнився самоповаги, хто зна, чи не більш і радости, що так і перла з кожної набряклої суворістю жилки його. Залякав чим, — зовсім безбоязно всміхаючись, мурмотів, — він ладен на дві години... Де там, — йому вся робота тепер здаватиметься музикою. Палка натура артиста.

Поквапливо нап'явши кашкета, Долуда вилазив з-за столу. Заклопотано. Енергійно. Наказав секретареві: хай його тут підождуть, важливі справи. Ітак, він одважився... Не треба й казати, якого великого конфлікту, внутрішньої боротьби зазнала душа його. То ж хай не кажуть, ніби-то він з легким серцем посів нову позицію. Він довго, вперто змагався з самим собою, своїм сумлінням. Та, зрештою, в душі його стався перелом. Обставини сильніші за нас.

В помешканні було темно, вогко, тхнуло випарами стайні, бакалії. Долуда повними грудьми вбирав дух майбутнього храму мистецтва.

Так,— озирався навкруги,— і ніхто, найлютіший ворог не закинув би, що йому бракувало господарської діловитости. Отут вони сцену зроблять,— в цілковитій повності організаційного свого хисту планував він. Горицвіт-Чепуренко попробував був подати свої міркування: звідси заходитимуть артисти... Та Долуда гарячково заперечив: артисти ось з цих дверей, ось, відчиняють та йдуть, сцена ось так, тут стільці... Що-далі він розпалювався все дужче. Двері там, де й були, вікон двоє навпроти, ні, троє — одне ось тут, а друге... ага, тут, якраз біля дверей, приробляють кватиру—каса... Вдоволено всміхнувся, давши таку яскраву ілюстрацію свого цілковитого розуміння, як будувати храм Мельпомени.

А тут, а тут,— обличчя його засяло, мов церковна баня на сонці,— будка для суфльора, а тут він: раз, раз — сперло дух йому від напливу почуваннів. Зламають ось цю стінку, де була комора,— щоб піддержати запал приятеля, додав і свою думку Горицвіт-Чепуренко. Та Долуда враз схмарнів — господарське чуття його взяло верх: він стінки ламати не дозволить. Нащо ламати?— Як нащо? — дозволив і собі здивуватися Горицвіт-Чепуренко.— Щоб помешкання було просторіше, та й дошки використають на сцену, де сам Долуда гратиме. Мудра дума враз освітила голову Долуди. Що то воно задля ясної голови якась стіна! Добре, над цим він ще подумає. В неділю сходка, він поставить це питання на порядок дня.

Горицвіт-Чепуренко і Тронь, сидючи над вечір з Долудою в Червaня, були певні, що придбали палкого прихильника своїх думок, прихильника, що з честю боронитиме таку рідну, близьку, корисну,

для славгородського суспільства ідею — безперечно ж, кориснішу, ніж злучний пункт, пили за розквіт майбутнього театру. Та не сподівалися наші герої, що доля їм готує нові перешкоди, що доведеться ще чималу борню витримати за здійснення ідеї. Долуда, хоч він це визнавав і сам, користувався великим авторитетом у громади, проте ца цей раз авторитет його, і це треба просто сказати, на сором громаді — належного впливу не зробив. Сходка, де виступив Долуда палким оборонцем мистецтва, не оцінила з належною серйозністю нового проєкту свого голови. Навпаки, навіть зацькувала, холодною водою доріканнів залляла палкі слова голови. І яких вже він тільки доказів, якого розуму свого не вжив! Дарма! Не треба, та й годі. Зайва ілюстрація до історії колективу, що, в масі своїй завжди реакційний, пасе задніх, не зважаючи на світлі уми новаторів, що, не шкодуючи сил, енергії, невтомно ведуть масу на путь прогресу.

Злучний пункт нам більш потрібний, ніж театр,— ось що сказала, на превеликий сором собі, сходка.— Театр, комедія, на селян критику наводити, стіну ламати, щоб стеля впала, не треба,— ось вам ілюстрація тих застарілих навичок, що й по цей час не гинуть в деяких селищах. Ще міцно панує дух дідів. Дід Каракай та Триндиричка — то просто сказали: не бути цьому. Не пристали до лиця громаді оті витівки, тіятри...

Що ж ви думаєте, Долуда?.. Скорився перед сивизною мудрих борід? А то ж! Що б він за голова був? Долуда сказав — слова його вогнем смалили сиві бороди. Злучний пункт. Що там злучний пункт? Переводити помешкання? Сільрада кожну народню копійку береже, як-найкраще намагається впорядкувати господарство. Радянська влада не дозволить марнувати народнє добро, переводити помешкання. Що вони, хочуть зіпсувати таке чудесне помешкання, використавши його для злучного пункту? Непридатне воно до того. І сходка це мусить визнати. Адже на власні очі бачать, що помешкання для тіятру придатне як-найкраще. І він цього не стане заперечувати. Він не скаже, що помешкання непридатне для тіятру. Ні. Він цілком погоджується з тим. Для тіятру помешкання придатне як-найкраще.

Непохитна воля, рішучі слова голови робили свій вплив на громаду. Збагнувши, зрештою, всю складну ситуацію, що створилася навколо цього складного діла, громада висловила свою останню мудру думку.— Добре,— сказала громада. Непридатне помешкання для злучного пункту — добре. Хай буде так. Непридатне воно для злучного пункту — добре. Хай стоїть так. Але на театр його переводити — не дозволимо. Ще стеля впаде. Буде ні те, ні се. А так хай стоїть. Може, на щось колись придасться.

Зустрівши над вечір наших підупалих духом приятелів, Долуда бадьоро привітав їх: завтра беремося до роботи. Артисти взагалі не звикли ні з чого дивуватися, що виявляло звиклу до всяких несподіванок натуру, проте цей раз Горицвіт-Чепуренко і Тронь порушили традицію, здивувалися вкрай. Отетеріло лупали баньками. Як то? — А так,— зовсім байдуже, без усякої афектації, сказав Долуда,— ламаємо стіну, лаштуємо сцену, замовляємо стільці, декорації.

Ефект був несподіваний.

В захваті почуваннів приятелі справили Долуді бурхливу овацію, вславляючи державний розум його, рішучість волі, невичерпану ініціятиву.— Ходім до Черваня,— на радощах пропонував Тронь.— Завтра приходь до сельбуду, вранці можна буде взяти перший урок на роялі, познайомлю тебе з гамою,— від щирого серця пропонував Горицвіт-Чепуренко. Та Долуда на це відповів з належною державній людині поміркованістю: підождемо,— сказав він, хмурив чоло, діловито крутив баньками: зараз думає, де б йому лісоматеріялу добути.— Слухай, а громада? — збагнувши раптом якусь суперечність, наївно запитав Тронь. Долуда посміхнувся. А як посміхнувся! Так сміятися не кожен уміє, не кожен зможе.— Незламність волі, зневага до перешкод, певність своєї сили, свого розуму, господарської ініціятиви, радість перемоги,— все тремтіло в тій усмішці, набігало на холодне чоло: для людини рішучої, з ясною головою перешкод не існує: на те є лісовий фонд. А лісовий фонд — отут, у кешені його. А громада? Громада — великий чоловік. Громада — сила. Слово громади — закон. Але й він теж що-небудь значить? Він — покірний виконавець волі громади... Але... Казав — не послухали. Хай тепер собі і дорікають. А його вони на поводі не вдержать. Він не дозволить топтати ногами свої проєкти. Чують вони — не дозволить. Знає, що йому робити. Він — голова тут, чи хто? Кожне несвідоме втручання в справи сільради він усуватиме твердою рукою. Громади йому слухатися? А як громада скаже — лізь на дерево. Громада без голови — голова капусти. Де вони всі були, коли справжні хоробрі грудьми барикади захищали? Ось де його громада!

В розпалі цілком справедливого обурення, міцно стиснув Долуда дужого кулака свого.

Він ще їм покаже, що є тут голова.

Таке виразне розуміння своєї ролі, громадських обов'язків, якість думки голови справили як-найкраще враження на приятелів, що не вагаючись висловили тут же свій прихільний погляд на нову рішучу позицію голови, в незламній волі якого, широкій ініціятиві вони давно були певні, тепер лише мали нагоду зайвий раз переконатися

в тім,— в тім, що голова не любить слів на вітер пускати, що слово голови — закон.

Другого дня спільники з самого ранку стояли в помешканні... Три енергійні постаті. Дивилися. Мент, і затріщала дошка, посипалися шпаруни, настала історична хвилина — творився славгородський театр. Долуда господарським оком стежив за кожним рухом, пронизував сталевим поглядом хмари куряви. Гляне праворуч — забивають цвяхи, ліворуч — стругає рубанок, просто—тріщать дошки. Стіну небавом зламано, та стеля зовсім не падала. Долуда з невсипущою енергією, працьовитістю скрізь поспівав, кидався, ніщо не ховалося від його пильного ока, скрізь виявляв збагачену життьовим досвідом ініціятиву, крізь раду давав — чи то як одірвати дошку, куди змести глину, як поставити драбину. Кожну пораду його з подякою бралося на увагу, виконувалося. Чи ж багато в нас не корисливих, трудолюбивих, збагачених ініціятивою людей? І коли він ось так над купою мотлоха стоїть, поринувши в глибоку задуму, виставивши праву ногу, злегенька похитує нею, крутить кінчика вуса, глядач сповнюється якогось шанобливого почуття до енергійної постати: хто вгадає, яка проблема клопоче руду голову? Роман Оліфер, старший тесляр, нерішуче наближається до задуманої постати: на його гадку, добре було б підпорки по боках поставити намісць стіни, щоб стеля не вигиналася, та як із лісоматеріялом?

Долуда повільно підводить свою обтяжену думами голову. Долуда ані трохи не здивований з тої, здавалося б, для когось иншого несподіванки: він зараз над цим самим якраз і думав. Через пару годин — два дубчаки лежать на подвір'ї. Отак завжди — не встигне хто подумати — а Долуда знає. Чи ж треба яскравішої ілюстрації господарського хисту голови? Знов таки під доглядом Долуди натерли шнура крейдою, відбили лінію... Обтесали дубчаки. Долуда дивиться, а вони тешуть. Поставили повіс. Припасували. Незабаром перед холодним поглядом Долудчиним гордо красувалися колони. Отже знов не вспів Долуда подумати, як той же Роман Оліфер каже: треба блакитною фарбою пофарбувати. Хоч хвилинку вагався голова? Він тільки сказав: чи не краще синьою? Позбавлений громадського досвіду, певної тактовности, що, так би здавалося, не бракувала й майстрам, Роман Оліфер і каже: синьою не годиться, то ж у церквах лише такі колони, а ось підсинити трохи можна. Думка ця, власне, ані ж не розходилася з поглядом Долуди, що власен про те саме й думав.

Та на цім зовсім не вгамувався невтомний голова, дарма, що по нього кілька разів прибігали з сільради, на що він заклопотано відмахувався рукою: хай підождуть, горить там? Адже під

його доглядом мусили теж сцену лаштувати, на ватерпаса ж треба було поглядати?

...Густий дух сосни зливався з духом олії — Олесь Вишиваний, повний поетичного надхнення, в штанях у масних плямах, клав соковиті, барвисті мазки на полотно,— ... низької хати ріг на густозеленому фоні яскраво вимальовувався. Прохолодою віяло від гущавини дерев. Крислата липа схилила свої обважнілі віти над золотою, мов сонячник, покрівлею, з-за якої стреміли гостроверхі тополі,— розложисте гілля яблуневе, клени листаті, столітні дуби, тендітні берізки кучеряві створили пишний сад, заросли фанерні простори. Поросле травичкою подвір'я тішило око ніжнозеленкуватими барвами. Кручені паничі по тину плелися, стреміли на тичках, стелився барвінок, забивали дух густі пахощі олії. А небо блакитне, небо прозоре, білими хмаринками запнуте, вабило втомлене око спокійним тоном фарб, блестіло лаком.

Долуда і тут подав свою корисну думку що до оформлення декорації,—

він то наближався врочисто до сцени,—

з енергією, захопленням на вусатому обличчі задкував, мов бравий фельдфебель перед ротою,—

стояв, мов укопаний, глибокодумно споглядав здаля, милувався, то враз нахиляв голову, хмарнів, хмурився, то світлішав, стряхав головою, поправляв ремігця.

— Чудеса. Природа, олія, небо, поезія, лак. Добре. Що добре, то добре. Тільки чи не краще було б... ні, передумав, хай краще так... воно то, може б, і... ну, та нічого... бо вже як один, то й один... воно власне й так виглядає добре, та все ж, звичайно, можна було б і не так... проте, в кожного, звичайно, свій смак, своя трактовка... хоча б, може, і не пошкодило... та воно й так не зле, як тутечки... хоча, на його думку, тут треба б було ще трішечки, отутечки, трішечки зробити отак, щоб воно зовсім не було так, а инакше, зовсім инакше повернути отут, щоб... щоб... хоч воно, може, як добре придивитися, власне, як на чий смак, то воно так і виходить, як тут... проте, все ж не завадило б хоч трішечки якось зробити так, бо вже занадто якось воно дуже чепурно... та вже йому видніше, як його тут залишити, чи так, чи не так, бо ж на те він і майстер, як каже народня мудрість: діло майстра боїться.

Хмари думок бродили в його оригінальній голові, отарою товклися, зливою били в голову, блискавками захоплення сліпили очі, і він не знав, з якої починати. Лихі примхи злої долі. Єсть люди, що не в силі ради дати своїй голові від нестачі думок, инші — від повности. В кого вже з них гіркіша доля — важко сказати.

Славгород

Сколихнулося, і без того, не можна сказати, щоб не бурхливе життя славгородське.

...в хвилини передвечірньої задуми молодь славгородська вистоювала терпляче години, стежучи за народженням театру...

...не будуть баламутити більш почуваннів славгородці на базарі, в театрі втамовуватимуть...

...радо світяться очі promінисті, русокосі голови тепло хиляться... чуби парубоцькі браво висмикуються з-під блискучих козирків, виставно поблискують чоботи.

Велетенська кольорова афіша, розмальована квітками, сама, як квітка, прикрашала одного чудового дня стіну славгородського театру, сповіщала люд славгородський, що давно вже ждав якихсь несподіванок, — у неділю відбудеться перша вистава. Горіли вогняні літери — „Сватання на Гончарівці“, синіми хвилювалися кольорами: в ролі п'яниці-батька — Долуда. Москаль — Горицвіт-Чепуренко. Мати — Приндиха. Дочка — Явдоха Чарівна. Стецько — Кучерявий.

Нижче:

Поспішайте. Купуйте. Нечувано.

Гопак — Тронь. Бандура — Гиль.

Музика. Танці. Співи.

Ще нижче:

Анонс: готується до вистави „Сатана в бочці“.

...Повний умилення, Долуда що-ранку перед службою осолопіло крутив головою, сідаючи за рояль, побожно торкався полірованої клавіятури. Ревла рояль під його задубілими пальцями. Він убив собі в голову: неодмінно вивчити „карі очі“. В особі Горицвіта-Чепуренка він мав терпеливого, впертого вчителя, що, до речи, відчував певну вдячність до голови. То ж лише завдяки невичерпаній енергії, рішучій, невтомній вдачі, незламній волі, широкій ініціятиві, а головне, може, що не рідко, між иншим, буває серед державних мужів, що з любови до мистецтва ладні не один букет квіток від щирого серця надіслати артистці, — завдяки артистичній натурі голови, славгородці мали свій театр.

Що-ранку з осяяним неземним блаженством вусатим обличчям проходив голова до сільради, тер собі руки, з нечуваною до того енергією сідав до роботи, на протязі якої не раз звертався до секретаря, щирими словами ділився напливом почуваннів: утіха для душі... дві години барабанив на роялі...

Нічого казати, що й секретар і присутні сповнювалися не абиякої шани до універсальної вдачі голови. Вмиротворений здійсненням своєї тайної давньої мрії, голова наче перероджувся: перестав гримати на секретаря, присутніх, десь ділася та державна суворість,

що не можна сказати, щоб не часто, набігала на, в суті, досить веселе обличчя голови, наганяла, не без того, острах на підвладних,— нез'яснима якась лагідність благодатним світлом освітила суворе обличчя голови, показала таким чином яскравий приклад перевродження людини, що можна взяти за зразок в усіх подібних випадках, прикласти до життя, що мусить, безперечно, дати певний ефект, зробити, так би мовити, певну реформу... Був зодоволений голова, були вдоволені службовці, всі.

Славгородці ніколи не забудуть знаменитого дня — врочистого відкриття театру. Було багато радощів, квіток, огню. Долуда виголосив палку промову, що залишила яскраву сторінку в славній і без того історії Славгороду. Промова була, приблизно, такого змісту.

„Ну що, граждане, хорошо сидіть і з возвишеного місця розмовлять тут з вами,“—

повний легкорадісних почуваннів, не без яхидства звертався він до авдиторії.—

„А то не слухали — „не на - ада“,—

не без гумору корив він рутину думки славгородців, шарпав сумління, бив на свідомість живою ілюстрацією... Тоді заклопотано зводив підсумки з виразом переможця,—

„і ось стеля не впала і культурне вогнище в себе маєте, посидіти єсть де з вами, від дощу, приміром, сховатися — на дворі дощ, а ми тут сидимо і поплььовуємо на ввесь світ,“—

образно виявляв він перемогу людини над сліпою стихією, заглиблюючись все далі,—

...дощ іде, приміром, а вони собі сидять, культурно розважаються, ось рояль, скоро і він їм заграє, зимою печі є думка поставити так, що хай не лякаються і паніки не зчиняють, тепло буде,—

кидав він надію в гущу авдиторії, що з приємністю слухала ці радісні новини.—

„А то роти пороззявляють та товчуться на базарі. Чого вони там не бачили? Горланять на ввесь базар!“

Корив він цей раз переважно молодь, та й старих, що, до речи, кожної неділі ціле зборище створюють біля тих пивних, куди не раз на день заходжав і Долуда — погомоніти про політику, випити пляшку чорного пива.

Тепер притулок свій мають, сільрада піклується про освіту широких верств населення, щоб вони дістали тут культурне виховання, треба буде ще вапна привезти, вибілити як слід помешкання, щоб воно було схоже на театр, а не на стайню якусь, бо ж сільрада сама не може без широкої допомоги населення все це зробити, ось

і колони ще не пофарбували, мають сцену, декорації побачати нові, на все це треба грошей, а де їх узяти?

„Ми всі звикли на готове — зроби нам та подай, а щоб самим руку прикласти, так ні“,—

цілком справедливо корив він байдужість громади.

„А тепер прийшли — мають ось двері нові, дубові, вікна прорубані, лутки віконні липові, сцена з дошок соснових, ще пофарбувати треба, були вже хотіли, а потім роздумали, довго буде сохнути, а час пропаганди освітніх ідей в масі не жде. Стільців нових 20, старих теж 20, декорації нові, на все це грошей треба, а чи подумав хто, де їх узяти?“

Довго він ще промовляв, закликав масу до самодіяльности, активности, корив за бездіяльність, досить просторо малював перспективи кооперативного руху, заглиблювався в мистецтво, згадав відрадне в Славгороді явище — поширення молочарських товариств, розквіт бджільництва, чимало уваги присвятив тим труднощам, що були на шляху будови театру, подав надію, що думка про злучний пункт ще не запала, не забув згадати ті перешкоди, що лише завдяки невтомній енергії йому пощастило зборoти, багато, багато ще дечого говорив — то ж многогранної вдачі людина була. Ясним світлом слів своїх глибоко запала ця промова в душі, скорила вперту, пружну, мов дуга, думку громади, що спочатку стояла за злучний пункт, цілком зборoли палкі слова ту байдужість, що опанувала на початку громаду, привернули прихильність до театру...

Хоча були .. да, були, ніде правди діти, такі люди, що через неуцтво своє намагалися підірвати авторитет сільради, повернути громадську думку на старе: краще злучний пункт, ніж театр.— Незаможник Метелиця та делегатка Параска Перепелиця імена їм.

РАЇСА ТРОЯНКЕР

В ГОСТЯХ У ТАТА

Так, як, бувало, старий балагула
од станції віз, за годину верству проїжджаючи,
Вечір тихенько і сумно наспівував „люлі“,
В синю колиску за обрій поклавши
Натомлених сонячних зайчиків.
Чорні колеса, немов ненажери великі,
пили болото і хлюпали, бризки пускаючи.
Плентавсь старий екіпаж, як одноногий каліка,
і спали в колисці за обрієм сонячні зайчики.
Скоро містечко. (Воно як салоп старомодній,
весь в нафталіні, із скрині старої здобутий).
Очі будинки примружать трахомні й голодні,
очі, в яких причаївся одвічний, столітьовий смуток.
Хлюпає колесо. Нужмо, старий балагуло!
Швидше! Скубни за руді, заялозені віжки.
...Перший будиночок. Вивіска. „Янкеля Сімона Гула
заля для стріжки, завіжки та бріжки“.
Далі будинки — похилі, сліпі ліліпути.
І виситься тільки камінна стара сінагога.
Здається, вона це зробила сусідів сліпими, розбутими
во ім'я свойого старого, безглуздого бога.
О, Шолом-Алейхем [1]) — одвічний приют ортодоксів!
Все на Месію чекаєш, пейсатий меламед Авруме?
В день Іом-Кіпура [2]) молишся богові й постиш,
про Мордохая читаєш на Пурім? [3])
І швидше за мишу прудку пробіжить по завулочках чутка:
„До нашого шамеса [4]) з Харкова донька приїхала“.
А в шамеса очі наповнені слізьми і смутком
і буде старому така несподівана втіха.

---

1) Мир вам — привітання.
2) Судний день.
3) Свято Есфіри.
4) Служка з синагоги.

Раїса Троянкер

Ось він в старих окулярах, нитками зав'язаних,
в жовтому талесі [1]), синій єрмолці і босий.
Сильно хвилюється. В голосі чується — спазми.
Тато старий і безсилий, як стомлена осінь.
— Приїхала донька. Дитина кохана й ворожа.
(А двоє синів біля Криму, на землю давно переїхали —
еврейські селяне, а шамес сивенький не може.
І очі старого наповнені слізьми і смутком).
Вечером синім, суботнім, овечим
тато читає старе, як життя, п'ятикнижжя.
З журою буду дивитись на стомлені плечі.
Погляд у батька стає і суворий, і ніжний.
Жаль до старого і трохи любови на серці
може примусять лишитись в містечку на тиждень.
Малка стара поштуватиме рибою з перцем,
кугіль пектиме і курку єдину заріже.
Я — комсомолка, але не соромлюсь любови до тата.
Тільки од болю за юних нервово ламаю цигарки.
Вечором тихим, як тигрова шкура смугастим,
мріяти буду про гомін, редакцію й Харків.
Їхати буду на станцію в радісний вечір.
Просто в обличчя липневий закоханий вітер.
Треба повітря в гнилизну маленьких містечок,
треба повітря!

[1]) Молитовне покривало.

ЛІБЕР РАБІНОВИЧ

ПІСНЯ КОЛОНІСТА

О, степе сонячно-зелений,
Шумливим подувом вітрів
Ти вієш радістю на мене
І душу сяєвом зогрів.
Земля! Земля!..— Надхнене гасло —
Веде і зве на вірний шлях.
Пориви в серці не погасли,
Ми їх роз'ятрим на полях.
Минулих днів безкрає горе
Розтане в спогадах моїх...
Грими ж, о тракторе, бадьоро,
Вали віки із кволих ніг!
Піду осяйними шляхами,
Що ними прадіди ішли
І задзвенять новітні гами
Зелено-золотавих злив.
Почую знову милі співи,
Знов рідна пісня прогримить
На чорноземних, пишних нивах
Із уст Есфірей, Суламіт.
Не в Єшібот і синагогу
Єврей оновлений піде —
На злоторунную дорогу
Його вестиме сивий степ.
І понесу туди не тору,
Не темну біблію батьків,—
А силу буйну і бадьору,
Огонь, що в прадідах горів.
Минулих днів безкрає горе
Безсило падає до ніг.
Грими ж, о тракторе, бадьоро:
Віки, як ти, я переміг!

Ш. ЛОПАТА

* * *

Проти злота сонця моє щастя злотне,
Проти злота сонця сходить злото жит.
Кличе новий обрій. Пісню безтурботну
І нову співаю — еврейський мужик.

Поле — мій завод, гудок мій — сонця блиски...
Не спитають: хто я, що робити звик?
Вчора ще далекі, так сьогодні близькі,
Ратай український — еврейський мужик.

Проти злота сонця моя радість злотна,
Проти злота сонця сходить злото жит.
Кличе новий обрій. Пісню безтурботну
І нову співаю — еврейський мужик.

Переклав з еврейської Л. П-ий

О. НЕФЕДІВ

Робітник фабрики „Здоров'я працюючим“

БУДІВНИЧЕ

Летять замріяні хвилини
Під шум шовкових прапорів...
То ми вбираємо країну
В залізні шори димарів.

То ми що-місяця, що-року
В напрузі рук і твердих нерв
Під рев машин і сили токів
Будуєм Ес-Ер-Ер.

А дні летять, за ними роки
Під стук фабричних молотків.
Ми йдем нестриманим потоком
До золотих незнаних днів.

І так що-дня і що-хвилини
Бадьорий заспів димарів...
Бо вже шумить моя країна
У казці вільних прапорів.

Харків, 1928

С. ФЕДЧИШИН

ЕСТЕТИКА ГЕГЕЛЯ

(Стаття друга [1])

> У Гегеля діялектика стоїть на голові. Треба поставити її на ноги, щоб розкрити раціональне ядро під містичною скорлупою.
>
> Маркс

Щоб ясніш показати ріжницю між естетикою Шеллінга і Гегеля, ми позволимо собі указати на головний водорозділ між їх філософськими системами. Коли для Шеллінга самосвідомість є лише утворення в свідомості несвідомої творчої дії абсолютного, при чому здібність свідомого розуміння абсолютного є окремий талант, що втілюється тільки у немногих, вибраних, то для Гегеля абсолютне дане нам в понятті і шлях до нього доступний усім, хто вміє логічно думати. І тому філософія Шеллінга вела до містицизму, а гегелівська, будучи послідовною, не могла не вести до матеріялізму.

Це видно вже хоч би навіть у трактовці Гегелем вихідної точки естетики його вчення про ідею.

Ідея, як її розуміє Гегель, є лише перевернена „до гори ногами“ дійсність. „Всяке дійсне існування обов'язано своєю дійсністю ідеї і лише завдяки ідеї воно є дійсне буття“. (Енциклопедія Гегеля, ч. І, § 213). Ця ідея в її безпосередньому існуванні, у Гегеля, є життя. В свою чергу життя, яке „звільнилося від ріжниці і від кінечности знання і вернулося до себе самого й яке прийшло до своєї тотожности з ним, при допомозі діяльности поняття, є абсолютна або спекулятивна ідея“ (курсив Гегеля, там же, § 235).

Що ж таке абсолютна ідея Гегеля. Вона є єдність ідеї життя та ідеї знання, тому що „життя не досконале, бо воно є ідея в собі: знання, навпаки, не досконале тому, що тут ідея існує тільки для себе. Істиною єдністю життя і знання є абсолютна ідея, яка існує в собі і для себе“ (Там же § 236). Ідея на ступні абсолютної має саму себе своїм об'єктом дослідження.

Коли уважно приглянутись до вищенаведених гегелівських формулювань ідеї і її відношення до життя, приходиться незвичайно дивуватись, як близький Гегель, при всій своїй ідеалістичности, до матеріялізму. Справа заключалась в тому, щоб перевернути схему Гегеля, поставити її з голови на ноги — виражаючись словами Маркса. Недаром Роберт Флінт з досадою примушений був констатувати, що „гегеліянство, не зважаючи на це, що є самою розробленою із усіх ідеалістичних систем, само по собі є дуже слабою перепоною для матеріялізму“ (цит. за Плехановим, VIII, 140). Ми сказали б навпаки — воно є прямим шляхом до матеріялізму.

---

[1]) Першу статтю див. „Гарт“, № 2 за цей рік.

Вертаючись до вищепорушеного вчення Гегеля про ідею, ми наглядно бачимо, в чім його позитивні сторони і недостатки. В одного боку, Гегель розглядає процес людського думання, як суть світового процесу, і в цьому саме той ідеалізм, який став об'єктом критики Фоербаха. З другого боку, не треба забувати, що гегелівські поняття не лише відповідають суті речей, є їх відбиткою, але навіть з ними тотожніми, і ця сторона вчення Гегеля стала вихідною точкою для більш досконалого в порівненні з французьким матеріялізмом XVIII століття, а саме діялектичного матеріялізму.

* * *

Але перейдемо нарешті безпосередньо до естетики.

Ми вже згадували раніше („Гарт“ № 2, стор. 81) про те, що мистецтво — в гегелівській системі — є одним із ступнів розвитку абсолютного духа — наряду з релігією та філософією.

Дослідження мистецтва є предметом окремої галузі філософії — естетики, яка є — для Гегеля — нічим іншим, як філософією мистецтва.

Чи є естетика наукою?

Остановлюючись на цьому питанні, Гегель подрібно розбирає всі закиди проти естетики, що йшли із табору суб'єктивістів — естетиків, головним чином Канта та його послідовників.

А ці закиди зводились приблизно до того, що мистецтво промовляє більш до уяви, почуттьовости, але не до розуму, воно прикрашує наше існування, очаровує години віддиху, — але не має серьозної життьової ціли і тому не може бути предметом науки [1]).

Відповідаючи на ці закиди, Гегель зауважує, що коли глядіти на мистецтво, не більш як на забаву, прикрасу або просто насолоду, то воно не буде незалежним, свобідним, таке мистецтво — раб. Але ми хочемо вивчати мистецтво свобідне в своїй цілі і своїх засобах.

Хай використають його для иншої ціли, для нього не характерної, — це в нього спільне з наукою; наука також служить чужим інтересам, але сама самостійна лише тоді, коли, звільнюючись від усякого чужого впливу, піднесеться до істини, яка одна є дійсним її об'єктом і одна може вповні її задовольнити.

---

[1]) Ці кантівські „зади“ недавно майже дослівно повторив новоявлений „теоретик“ мистецтва Майк (!) Йогансен в передмові до своєї книжки „Як будується оповідання“, видаючи їх притім за послідне слово науки та одночасово обвинувачуючи Плеханова в кантівських ухилах. Чия б корова ревіла, але йогансенівській аж ніяк це не до лиця.

Бо чим іншим, як не на 100% кантіянством, та притім звульгаризованим в дусі сучасної богеми, дише од такої фрази, що, мовляв, субстанція, суть мистецтва — то є розвага. Соціяльна вартість мистецтва дорівнюється приблизно вартості мороженого, сельтерської води літом та гарячого чаю в зимі. Соціяльна функція мистецтва така, як каруселі чи невинної гри; словом, це один із способів відпочивати. Читач уже бачить, що ми збираємося процитувати Державина:

„Поэзия тебе любезна,
Приятна, сладостна, полезна,
Как летом вкусный лимонад!“

Ми не збираємось критикувати цю теорію новітньої української богеми. Дальше наведені слова Гегеля будуть найкращою відповіддю на це непорозуміння.

Естетика Гегеля

„Теж буває і з мистецтвом: свобідне, независиме, — воно в істиннім розумінні мистецтво: яким буває, вирішаючи завдання свойого високого покликання. Саме в твори мистецтва народи вклали свої найтайніші думки й багатіші погляди; навіть часто мистецтво є єдиним ключем для розгадання тайн їх мудрости і тайн їх релігії.

„Докір в недостойності, що падає на мистецтво за те, що воно робить ефект своїм зверхнім виглядом і приманами, мав би підставу, коли б зверхній вигляд, форма була чимсь, що не повинно бути. Але форма потрібна для основи (змісту), яку вона проявляє і настільки ж важлива, як і основа (зміст). (Ест., І, стор. 4 — 5 [1]).

Коли абстрагуватись від середньовікового, трохи схоластичного і до того трошки важкуватого способу вислову, характерного для Гегеля (в скобках замітимо, що Гегель в порівнанні з иншими представниками німецької класичної філософії, Кантом, Фіхте і Шеллінгом, писав блискучим і вельми ясним стилем), то ми можемо константувати, що Гегель вважав мистецтво на ряду з релігією, філософією і наукою — скарбницею людської думки і ключем для розгадки людського світогляду, зовсім слушно зауважуючи, що мистецтво, користуючись певною формою, вкладає в неї певний зміст і ця форма настільки важлива, як і зміст, а також, що мистецтво може служити чужим інтересам, тоб - то соціяльним, класовим, і повинно звільнитись від чужого впливу тоб - то впливу, християнської релігії, яка мала на мистецтво в часи Гегеля негативний вплив.

Правда, Гегель, як і личить ідеалістові, заявляє з пафосом, що „мистецтво знімає з істини обманчиві й брехливі форми цього недосконалого й грубого світу й одягає їх у більш піднеслу й більш чисту одежу, створену самим духом. А значить форма ні в якому разі не будучи лиш одним, чисто облудним зверхнім виглядом, — має в собі більш дійсности й істини, чим в феноменальних істотах дійсного світу. Світ мистецтва справидливіш (?! С. Ф.) світу природи й історії“ (Ест. І, стор. 5), але ці його думки треба розуміти лише так, що мистецтво не відзеркалює лише одну реальну дійсність, по крайній мірі у тих письменників, що живуть у суспільстві, що не задовольняє їх, а і той ідеал, який є об'єктом їх змагань.

Віддаючи належне мистецтву, як одній із форм прояву людської свідомости [2]), Гегель не забуває про його специфічні риси. Найголовнішою з них він вважає те, що „розум трудніше проникає крізь грубу кору природи суспільного життя, чим крізь твори мистецтва (Ест., І, стр. 6) і тому „наука — по його думці — віднимає від ідей життя і погружає їх в тьму абстракції, а мистецтво одушевляє й оживляє їх“. (Стр. 4 — 5). Які ж завдання естетики?

---

[1]) Тут, як і дальше, ми будемо означати скорочено російськ. переклад Модестова „Курс эстетики“ В. Ф. Гегеля „Ест.“, а німецький оригінал „Vorlesungen über Aesthetik“ Werke B. X 1, 2, 3, Abteilungen Berlin 1842 — скорочено Aesth. Том означений римською цифрою, а сторінка арабською.

[2]) Ось як прекрасно визначає Гегель місце мистецтва в природі та в суспільному житті:

„Спочатку ми замічаємо масу фізичних потреб, яким відповідають всі речі матеріяльного життя і з якими вони нероздільні — власність, промисловість, торговля і др. Степенню вище — царина права, сім'я, держава і все, що міститься внутрі послідного. Дальше — релігійне почуття, яке родиться в глибині неділимої душі, кормиться й розвивається в нетрах релігійного суспільства. Наприкінці — наука з безліччю напрямків і творів, обнімаючи в своїм діленні безкінечне число істот. В цьому крузі находить собі місце й мистецтво, назначене задовольняти зацікавлення, яке дух находить в красі, представляючи її образ під різними формами“. (Ест., І, стр. 47). Чим не зародок марксівської теорії бази й надбудови!

„Філософія мистецтва,— пише Гегель,— не змагається давати приписи художникам, але старається створити собі погляд на те, що взагалі є мистецтво і як воно себе виявляє в дійсности, в художніх творах, без якого б не було наміру нав'язувати їм які - небудь правила“ (Aesth., I, 25). Хто не пригадує собі аналогічного вислову, що його неоднократно повторювали Белінський і Плеханов? В цьому, як і многих других питаннях естетики, вони йшли вслід за Гегелем.

Чим же повинна заниматись естетика, раз вона не може давати ніяких приписів? Вона повинна вивчати його закони і збагнути його специфічний характер.

Але раньше, ніж приступити до вивчення законів і специфічного характеру мистецтва, Гегель ставить собі в вищій мірі цікаве питання про те, який предмет вивчає естетика. Він цілком слушно зауважує, що об'єктом вивчення для геометрії є протяглість, для астрономії — сонце. Але є науки, в яких може виникнути сумнів відносно того, чи існує об'єкт її вивчення, напр., в експериментальній психології. „Коли ці предмети не даються почуттями, але ми находимо їх в собі, як факти свідомости, то можемо спитати — чи вони не просто прояв нашого духа? Так представляли прекрасне — неначеб - то воно не має дійсности поза нами; неначеб - то воно просто почування, насолода —щось чисте суб'єктивне“ (Ест., І, стр. 13).

На жаль Гегель не дає вичерпуючої відповіди на це цікаве питання, оправдуючись тим, що це виходить за рямці його науки, що цим питанням повинна займатися енциклопедія філософії, яка вивчає універсум, як ціле, в якому окремі дисципліни лише замкнуті кільця єдиного замкнутого кола, і приймаючи ідею мистецтва, як лему, або короларій, тоб - то положення, взяті з одної галузи знання, якими користуються в логіці для доказу теореми в другій галузі знання.

І це зовсім зрозуміло, бо в часи Гегеля ще історична розробка розвитку мистецтва і, в першу чергу, його виникнення у первісних народів, робила всього тільки перші кроки і вирішити ці питання вповні науково удалось лише Плеханову, спираючись на досвіди Дарвіна, Бюхера, Грооса та др. Тільки Плеханов вказав на те, що в розвиткові мистецтва біологічний фактор грає ролю в виникненні естетичних смаків, а соціяльний — в їх дальшому формуванні й розвиткові.

Але все ж таки Гегель, не зважаючи на всі вище названі об'єктивні умови, зробив декільки вельми цікавих зауважень про суть мистецтва. Найголовнішим із них треба вважати те, що мистецтво є твір людської діяльности, а не природи.

„Початок, відкіль мистецтво бере своє походження,— пише Гегель,— є цей признак, що чоловік думаюча істота, свідома себе... А цю свідомість самого себе чоловік одержує двома шляхами: теорією і практикою, наукою і працею (діянням)“ (Ест., І, стор. 18).

Цей висновок особливо цікавий для нас хоч би тому, що в догегелівські часи в Німеччині укріпилась думка, що мистецтво продукт генія, який виключає мишлення й знання і не рахується ні з якими правилами. Гегель не вповні погоджується з такими поглядами.

„Не має сумніву, що в таланті і генії є елемент, який зависить лиш од природи; але він може розвиватися лиш через роздумування і досвід. Крім того, всі мистецтва мають технічну сторону, яка досягаєтьея працею і навиком“. (Ест., І, стр. 15).

Тут ми поки в коротці торкнемося і думки Гегеля про висшість красоти в мистецтві в порівнанні в красотою в природі, яку так завзято оспорював в свій час Чернишевський. Хоч Гегель тут і не зовсім правий, але треба мати на увазі, що він, як виразник активно - творчої буржуазії свого часу, не задовольнявся пануючою тоді теорією умираючих класів, що вбачали важливішим завданням мистецтва пасивне наслідування природи (Аристотель, Буало), і тому теорія Гегеля є прогресивним етапом в розвитку естетичних поглядів. Гегель дуже гостро критикував

Hegel

теорію наслідування природи, правда, по мотивам, що „чоловік, стараючись наслідувати природу, падає в нерівній боротьбі. Він подібний на червяка, який, повзучи, хоче наслідувати слона“ і що насолода від наслідування взагалі дуже обмежена [1]).

Далеко більш задоволення, по думці Гегеля, дає творчість. „В такому розумінні маліший винахід в технічному мистецтві більш цінний в очах чоловіка, чим найлучше наслідування. Для чоловіка більш гордости в винаході молотка і цвяха, чим в найлучших творах наслідування“. (Част. I).

І тому найвищу ціль мистецтва він вбачає в тім, щоб „представляти нашим очам повну картину усього, що заключає в собі людська природа, розбуджувати вашу почутьовість і збагачувати нашу уяву. Мистецтву призначено виповнити в нас правило: nihil humanum a me alienum puto. Воно повинно пробудити всі сили, які сплять в чоловікові, відкрити свідомості глибоке і таємне в серці і думці чоловіка, з усіма контрастами, протилежностями і протиріччями його природи: його величність, бідність, тугу і страждання, всі почуття і всі пристрасті; і все це для того, щоб чоловік жив повним життям. Мистецтво досягає цього результату приваблюванням, що замінює для нас дійсність“. (Ест., I, стор. 28).

В послідніх словах так і почувається відсталість тодішньої Німеччини, яка давала можливість німецькій буржуазії „жити повним життям“ тільки в галузі ідеології, в першу чергу, мистецтва, творити революцію тільки під черепом і ні в якому разі не в реальному житті. Це заставляло її ідеологів виковувати із естетики велике знаряддя боротьби за новий суспільний лад. А поскільки тодішня німецька, як і вся західньо - европейська, буржуазія вважала себе носієм всенародньої та вселюдської культури, то це не могло не відбитись і на естетичних поглядах Гегеля.

„Мистецтво належить не малій кількості вибраних, вчених і освічених, але усій нації“.

„Твір мистецтва, який би він не був прекрасний і повний в собі, існує не для себе, а для нас, для публіки, яка глядить на нього і ним насолоджується“. Актьори драми повинні бути зрозумілі усякому глядачеві. Теж саме відноситься і до других виконавців мистецтв. Без сумніву, правдивий ідеал зрозумілий усьому світові і тому, що в загальних принципах, що керують дієвими особами сцени, людьми, богами, ми признаємо власні інтереси і наші пристрасті. (Ест., I, стр. 175).

Коли читаєш ці стрічкі, так і не віриш, що вони належать Гегелеві, навпаки, мається враження, що вони вийшли із - під пера якого - небудь французького матері-

---

[1]) Спинімося дещо на цьому питанні, поскільки воно має велике значіння і для марксівської естетики. Якраз в цьому питанні ми не можемо погодитись з Гегелем. По - перше, ми ні в якому разі не можемо визнати за правильну думку про те, що краса в мистецтві вище краси в природі, навпаки: художня творчість постійно черпає повними пригоршнями із скарбниці природи, при чім природа у всякого митця в різні епохи сприймається по різному, через, так би мовити, соціяльно - психологічну призму. Але, з другого боку, ми не можемо погодитись і з Чернишевським, для якого твори мистецтва є лиш сурогатом дійсности, тоб - то і природи. Коли б мистецтво було лиш сурогатом дійсности і більш нічим, то воно не було б мистецтвом, бо не могло б емоціонально впливати на тих, кого не задовольняє дійсність. І якраз представники нових класів малюють в мистецтві не тільки дійсність, але в першу чергу свій соціяльний ідеал, який ще не є дійсністю. Те ж саме і що до природи. Мистецтво не просто наслідує природу, копіює її,— воно вкладає в неї певний соціяльний зміст і до того зміст, співзгучний епосі. Щоб в цьому переконатись, досить порівняти зображення природи в народній творчості різних народів, у Люкреція та хоч би у Тичини.

яліста, хоч би, напр., Дідро, якого так цінив Гегель і вплив якого, без сумніву, відбився на його естетичних поглядах.

Демократизм і утилітарний погляд на мистецтво доходить у послідного до того, що він без вагання вважає доцільним навіть переробку і пристосовання творів Шекспіра в зависимості від часу й авдиторії, поскільки справа іде про другорядні, несуттєві та тимчасові елементи художнього твору.

Глибока соціяльність гегелівської естетики іде в парі — як про це вже згадувалось вище — з негативним відношенням до природи. Гегель у противлежність а-соціяльному Кантові ставив природу нижче мистецтва, як діла людських рук. Характерно, що навіть в житті Гегель дуже холодно відносився до красот природи. В листах з подорожи по Альпах в травні 1795 р. він з великим незадоволенням відзивається про альпійську природу. Гірські кручі та межигір'я здавались йому страшними та непривітними, а гірські потоки і навіть льодовці — скучними і тільки гірські водопади радували його очі.

Зовсім друге враження справила на нього подорож по Голяндії, хоч послідня відбувалась вже під старість Гегеля. Він з запалом юнака спішив оглядати музеї, галереї і другі пам'ятники мистецтва та старини. Але найбільше подобалась йому Голяндія, де природа відчула вже на собі вплив людської культури в дуже великій мірі. „Голяндія,— пише він,— прекрасна країна для піших гулянок. Тут природа і мистецтво зовсім злилися з собою; тут все ідеш серед краєвидів Поттерса і Берггемса; усяке місто має чистенький, принадний вигляд, перерізано каналом і повно, але й: ні одного розваленого дому, ні одної дирявої криші, немає прогнилих воріт та розбитих вікон". (Цит. по Куно-Фішеру: Гегель, том І, стор. 169 — 170). І немає нічого дивного в тому, що Гегель був таким великим прихильником голяндського мистецтва і дав класичну і, що саме головне, матеріялістичну характеристику послідного, яка стала пізніше вихідною точкою для аналізи голяндського мистецтва у Тена[1]), Плеханова і других.

Щоб не бути голословним — наведемо відповідні виписки. „Голяндці черпали матеріял для своїх представлень із себе, із власного життя, із власної історії. Голяндець, переважно, сам створив землю, на якій живе і яку примушений постійно захищати проти наступу моря, що грозить його потопити. Населення міст і сіл хоробрістю, витривалістю та відвагою скинуло ярмо іспанського панування при Філіпі II та відвоювали собі разом з політичною ще й релігійну волю. Буржуазна психологія (Buergerlichkeit), пристрасть до підприємств в малому та великому, у власній країні та морській далечині, любов до добробуту, старанність, чистота, задоволеність та гордість із-за почуття бути обов'язаним лише власній діяльності, ось що є змістом їх картин. Але тут нема речей, які могли б обурити навіть заносчивих представників вищого світу. В цьому розумінні похвальної та сильної національности Рембрандт намалював славну амстердамську вечірню, ван-Дайк много своїх портретів, Вуверман

---

[1]) Тен зацікавився гегелівською філософією в 1848 році, заохочений до неї своїм вчителем Бенаром (перекладчиком гегелевської естетики на французьку мову) та вивчав її дуже пильно до 1853 р. вже в перших його творах, як, напр., Essai sur les fables de la Fontaine (1853 р.), можна спостерегти великий вплив на Гегеля. В цьому послідньому творі при аналізі байки Лафонтена Тен виявляє свої погляди на прекрасне, які нічим не відрізняються від аналогічних думок Гегеля (в його вченні про ідеал). Гегелівський вплив почувається і в „філософії мистецтва" Тена (взяти хоч би, напр., характеристику венеціянсього та голяндського мистецтва в обох!) гл. про це кн. Engel'a: Der Einfluss Negels auf die Bildung der Gedankenwelt Nippolite Taines Stuttgart, 1920, Fromans Verlag.

сцени кавалеристів; мало того, самі сільські гулянки, повні веселощів та жартів належать туди - ж. . ,

У голяндців в їх корчмах, підчас весілля і танців, при їжі та питтю, коли навіть доходить до сварки та бійки, і то радість та веселість не припиняється. Тут бувають і жінки, і дівчата, і почуття незвязаности та задоволення просякає все. Ця легка свіжість та бодрість законного віддиху, яка заслужила навіть місце в малюнках тварин і вихваляється як ситість, задоволеність, свобода і життєрадісність — ось що є предметом цих малюнків (Гегель, Ест. І, 95 - 96; Aesth I 213-214).

Чи не це ж саме писав в своїх „Лекціях по мистецтву" Іпполіт Тен? Послухаємо! „І до нині населення (Голяндії) повинно захищати землю від рік та моря. В Бельгії берегова лінія нижче лінії приливу, і завойовані таким чином „польдерси" є не що инше, як обширні глинкуваті рівнини з болотяним ґрунтом фіолетового відтінку між греблями, які навіть в наші дні прориває вода. В Голяндії небезпека ще більше і все життя тут не надійне...

„Під цим віковим ярмом характер скаладається на певний кшталт: то, що було привичкою, робиться інстинктом; риса, засвоєна батьком, становиться спадковою у сина; працьовник, промисловець комерсант, діловий чоловік, господар, чоловік, наділений лиш одним здоровим глуздом,— він з самого народження без праці робиться тим, чим його предки стали, підчиняючись необхідності".

Це що до оточення, яке мало рішучий вплив на розвиток голяндського мистецтва. А тепер послухаємо, як характеризує Тен само мистецтво. Для прикладу візьмімо дуже ярку характеристику художньоє творчости Рубенса. „Ніхто з малярів не надав своїм фігурам такого пориву, не змалював таких невгамованих жестів, такого безудержного та скаженого лету, такого бурного напруження усіх мускулів, які натягнулись та скривились від зусиль. Його герої говорять без слів, навіть сам їх віддих граничить з діяльністю; почувається, що вони тільки що діяли і зараз возьмуться знову за работу... Ніхто не осягнув такого знання живого організму та звіриного боку чоловіка. Володіючи таким почуттям та разпоряджуючись цим знанням, він міг в зависимості від змагань та потреб відродженої нації дати повне вираження могутнім силам, які він находив кругом себе та в самому собі, тим самим які служать основою, опорою та втіленням переливаючогося через край та триюмфального життя; з одного боку, гігантські кості, геркулесові постаті та плечі, колосальні червоні мускули, бородаті та суворі голови, розкормлені тіла, повні соків та крови, розкішна виставка рожевого та білого м'яса — і, з другого боку, звірині інстинкти, які штовхають людську істоту до обжирства, п'янства, битви, насолоди, дика жорстокість воїна, величезні розміри пузатого Силена, задорна почутьовість Фавна, порив прекрасного, несвідомого, напоєного гріхом творіння, грубість, енергія, розгульне весілля, природна добродушність, ясність основного національного типу". (Філософія мистецтва, ч. 3),

Читаючи ці і другі місця із Тена, мимоволі приходиш до висновку, що маєш часто справу просто з дуже талановитим популяризатором найбільш глибоких думок Гегеля і приходиться жаліти, що тепер перше джерело цих думок вже й подавно майже зовсім забуто і в той же час еклектична популяризація цих же думок користується широким розповсюдженням. Але часи еклектики, будемо надіятись, по крайній мірі в Радянському Союзі, рішуче минули і зацікавлення моністичними системами, і в першу чергу гегеліянською, що з неї виріс марксизм [1]), все більше росте.

[1]) Звичайно, марксизм виріс не тільки із гегеліянства (лівого), але із синтези його з французьким утопійним соціялізмом, англійською політекономією та робітничим рухом. Але це не є в даному разі предметом нашого обговорення.

* * *

Вияснивши питання про відношення між мистецтвом, з одного боку, і суспільством та природою з другого — перейдімо до того, як уявляв собі Гегель відношення між мистецтвом та релігією.

Л. І. Аксельрод - Ортодокс в своїх споминах про відношення Плеханова до мистецтва („Под знам. марксизма, № 3, 5 - 6 за 1922 р., стор. 20“) вказує на те, що Плеханов вважав мистецтво одним з засобів, який в загальнокультурному розумінні замінить релігію. Трохи в иншому розумінні висказав цю ж думку і Гете в славнозвісних „Ксеніях“: „Хто володіє наукою та мистецтвом, у того є релігія: хто ж ними не володіє, хай оволодіє релігією“.

Власне кажучи, в даному разі Гете і Плеханов сходиться в тому, що мистецтво (і наука) витісняє релігію, але ріжниця між ними в тому, що перший стоїть на типічно буржуазній точці зору, що, мовляв, релігія потрібна для трудящих мас як здержуючий стимул і, навпаки, без неї можуть обійтись верхні десять тисяч, які в стані оволодіти наукою та мистецтвом, а для другого проблема витіснення релігії і заміна її мистецтвом була актуальною в першу чергу в відношенні до пролетаріяту і трудящих.

Але вернімося до Гегеля. В своїй молодості останній був прихильником поглядів французьких матеріялістів на релігію. В той час він був переконаний, що релігія піддержує деспотизм і залюбки повторював думку Дідро про те, що свобода можлива лише після того, як „на кишках послідняго попа буде повішено посліднього короля“.

Пізніше він вже не осмілювався висказувати такі і подібні погляди, але критичне відношення до релігії залишилось у нього на все життя. Про його пізніші погляди на релігію кидає світло хоч би таке місце із вступу до „Історії філософії“. „Старий символ віри признавався в ці часи і сейчас що не змінно вважається за істину, хоч її визнання є чисто зовнішнім, а слова віри — пустою формулою, що її висказують уста“.

Ця маленька довідка, по нашому, вповні достаточна для того, щоб розвіяти ті перші враження, які можуть виникнути при поверховому читанні його творів, де майже на кожній сторінці можна зустрінутись з поняттям „бога“ у всіх його варіяціях та відмінках. А на самому ділі Гегель в умовах пруської монархії був вповні задоволений тим, що обвинувачення в атеїзмі в послідній час зробилось рідким явищем, тому що вимоги в відношенні до релігії і сам зміст релігії зійшли до мінімума (Енциклопедія, І, § 71. Замітка).

Тепер вам стане зрозумілим той факт, що Гегель ясно розумів зависимість, яка існує між релігією, мистецтвом, наукою та розвитком горожанського суспільства. Тільки і в цьому разі треба повернути схему Гегеля з голови на ноги . . . Кажному принципу, що лежить в основі даної релігії, відповідають відповідні поняття про вище назначення чоловіка, а значить певна ступінь розвитку горожанськости народу: окремішности його права, тоб - то його дійсної свободи і його державного устрію, — його мистецтво (Підкресл. наше. С. Ф.) і наука. „І хоч дальше Гегель зявляє, що „один і той же дух створює і оживляє всі ці форми народнього життя“, але і тут ми перконуємось в його близькості до матеріялізму, бо ж ота „горожанськість“, про яку вище писав він, в марксівській термінології носить назву економічної структури суспільства і саме вона в решті решт визначає всі форми ідеології, в тім числі і мистецтва і релігії.

Але найцікавійше це те, що Гегель вважає, що мистецтво, як і філософія, спричинять загибель релігії. „Вони звільнять дух від почуття неволі“, в якому почуває він себе в релігії, і підготовлять ґрунт для побіди науки.

Естетика Гегеля

* * *

Краєугольним камнем усієї післякантівської естетики — і в тім числі гегелівської — є поняття краси [1]), як видимости ідеї сприйнятої почуттям.

В природі краса проявляється як форма в правильності симетрії, згідності з законом (Gesetzmässigkeit) і гармонії.

Правильність є рівність або повторення одної і тієї ж форми, а симетрія є більш-менш досконала форма, діялектична комбінація рівности та нерівности. Правильність та симетрія є кількісне определіння і характеризує головним чином форми обмежених творів природи.

Пояснюючи це своє розуміння правильности та симетрії, Гегель замічає, що ті прикмети в природі властиві головним чином мінералам та кристалам, де вони приймають характер найбільшої точности. Щодо рослинного світу, то в ньому правильність та симетрія виявляються в правильній формі листків та пелюстків та їх конфігурації, нарешті в звіриному цвіті, в розположенні органів тіла.

Згідність з законом служить переходом до волі живої істоти. Вона характеризує, наприклад, специфічну правильність еліпси або пораболи, яка визначається лиш по власному закону. Туди ж відносяться всі овальні та хвильові лінії, які не можна визначити математично, але які мають свою специфічну правильність.

Вища ступінь правильности — гармонія, яка є „відношення між різнородними елементами, що складають ціле, і ріжниця яких по якості має свій початок в суті самого предмета. (Ест., І, стор. 73).

Як приклад гармонії, можна навести хоч би таке розположення красок, яке уникає різких переходів та згладжує грубі контрасти.

Після виявлення різних проявлень краси в природі, Гегель знову повертається до визначення краси в природі. Цю красу характеризує він як абстрактну єдність

---

[1]) Як, якими органами людина сприймає ці прояви краси? На це питання Гегель дає ось яку відповідь.

С м а к, н ю х і д о т и к не є органами оцінки мистецтва, тому що „мистецький твір є не просто почуттьовий предмет, а разом з цим і прояв розуму в якому небудь почуттьовому предметі“. (Ест., III, 16).

Тому і з і р — „почуття без бажання“, — може приняти участь в естетичній оцінці лише відносно форми і барви.

С л у х, навпаки, не торкається форми і барви і може оцінити тільки звукові елементи в мистецькому творі.

Для повної оцінки естетичного твору потрібна п о ч у т т ь о в а у я в а, спомини, спосібність зберігати образи. „Образи проникають в душу почуттями, улаштовуються там під впливом загальних понять, з якими активна уява ставить їх в зносини і приводить до єдности. Від цього всяка матеріяльність зовнішнього світу деяким чином одушевляється, а ідеї, навпаки, становляться матеріяльними в уяві і представляються свідомости в почуттьовій видимій формі. (Ест., III, 17 — 18).

Ці думки Гегеля знаходять собі підтвердження в сучасній психології. Ось що пише Рібо в своїй „Психології почувань“: „Чому мистецтва базуються лиш на зоровім і слуховім почуттях, а не на смаку та нюхові? Тому, що зорові та слухові почуття легко відтворюються та асоціюються, або одночасно (групами), або послідовно (серіями), для смакових та нюхових вражінь справа мається навпаки: відтворення та сила асоціяцій слабі. Ці психологічні умови роблять їх зовсім не спосібними до участи в якім-небудь побудуванні. Дуже трудно визиваємі з пам'яти, не групуючись ні одночасово, ні серіями, вони не можуть творити мистецтво ні в руху, ні в спокою“.

матерії, яка зводиться до чистоти якогось явища, наприклад — чистота неба, ясність атмосфери, синява моря і т. п. Як ми бачили вже і раніш, по думці Гегеля, краса природи все ж таки не досконала ... „Дух безсильний найти в сфері матерії та в її границях безпосередній вид і насолоду своєю волею, примушений шукати задоволення в більш високих сферах. Такою сферою є мистецтво, її дійсністю — ідеал".

Під ідеалом Гегель розуміє дійсність в далеко більш глибокій та правдивій формі, чим вона існує та може існувати при звичайних умовах життя: це дійсність у всій повноті своєї сили і свободи. Краса ідеалу в його незмінній єдності, спокійній досконалості. Але колізія нищить постійно гармонію та кидає ідеал в обняття протижностей та дисгармонії. Колізія має початок в насильстві, яке не може існувати в свойому виді і повинно щезнути. Це переміна, яка вносить хаос в порядок речей, де без неї панувала б гармонія. (Ест., І, стор. 119).

Дуже цікаво, що Гегель під красою розуміє між иншим вічну зміну гармонію дисгармонію. Колізія, що постійно пишить гармонію краси, щоб її знову відновити на новій основі і опять кинути в обняття забуття, грає у Гегеля велику ролю. Поняття колізії у Гегеля це теж саме, що і закон антитези в плеханівській естетиці і воно є виразом тих бурних соціяльних зрушень, які переживала німецька буржуазія часів Гегеля. Гегелівський естетичний ідеал в даному разі був „адекватний" тому соціяльному оточенню, яке його створило.

Зовсім протилежний був, наприклад, естетичний ідеал дореволюційної української буржуазії. Це й зовсім зрозуміло, бо „чим дальше на схід Европи, тим слабішою, трусливішою та підлішою становиться буржуазія". Українська буржуазія не є виїмком з того твердження і, навпаки, його блискуче підтверджує. Це не могло не відбитись і на розумінні естетичного ідеалу українською буржуазією. Войовничі нащадки цих ще так недавно „беззубих провансальців" устами свойого ідеолога, фашиста Донцова, рішили покінчити з цим. Ось що пише вищезгаданий автор — ... к р а с а (українців - провансальців) н е з н а є д р а м а т и з м у, бо не може бути його там, де ідеалом є непорушний спокій: а ні того, що зветься по німецьки das Erhabene, по французьки — le sublime, а по-українськи треба мабуть назвати словом „величне". Суть поняття величного для Гегеля — це звертатися проти всього „втіленого". Якже ж міг мати це почуття наш провансалець, якого богом було власне „партикулярне", „втілене"? Для нього драматизм, для його істотою є конфлікт індивідуальної волі з об'єктивним вичерпувався часом навіть безвинним болем, це був трагізм рибака, роздавленого чоботом прохожого. „Далеко завело нас провадити наш хід думок і в области музичної творчости, але цікаво, що найбільша опера нашого найбільшого композитора („Тарас Бульба" Лисенка) — це також скоріше opera lirica, як opera heroica. В ній даремно будемо старатись найти щось сильне, могутнє, широке, як тодішня епоха, як тодішні сталеві характери. Все в ній мелодраматичне і плаксиве" (Донцов: „Націоналізм", стор. 126).

Донцов дуже жаліє, що його предки були такими безвольними, і закликає до ніцшеанської „Wille zur Macht" („волі до могутности"). Ми дуже сумніваємося, чи поможуть українській буржуазії pia desíderia Донцова, а з свойого боку ми можемо тільки висказати задоволення з того, що слабість нашої „рідної" буржуазії дала нам змогу досить швидко ліквідувати її безславне панування. Новий героїчний драматизм в українській літературі зможе створити лиш пролетаріят. Але вернімося до ідеалу у гегелівській естетиці.

* * *

Ідеал Гегеля тісно звязаний з дійсністю. „Не можна відділити людину від зовнішнього світу, як статую від храму, в якому вона знаходиться. І так ось причина,

чому ми повинні вказати на безкінечне число ниток, що звязують ідеал з дійсністю і який проникає її з усіх сторін. Тут ми бачимо майже безмежно кількість відношень, настільки многочисленних та складних, що думка ледве може їх охопити. Сюди входять, по-перше — всі явища з зовнішньої природи, місцевости, країни, місця, часу і клімату, що завсігди мелькають перед нашими очима...

Чоловік заставляє служити природу своїм потребам і своїм власним цілям... Чоловік живе в суспільстві, яке керується обичаєвими нормами, які не що инше, як форми зовнішньої дійсности... У всіх цих відношеннях ідеал увіходить у безпосередній звязок з дійсністю, з тим, що є в ній звичайного та повседневного; одним словом, з усією прозою життя" (Ест., I, стор. 151 — 152).

Як бачимо, гегелівський ідеал не є якась пуста абстракція, а поняття, наповнене многогранним життьовим змістом і тисячею ниток звязане з життьовою дійсністю, з усією „прозою життя". Недаром, навіть буржуазні естетики, ідеалісти — при всій своїй курячій сліпоті в відношенні до зрозуміння сути гегелівської естетики [1]), назвали її естетикою змісту (Gehalt — Aesthetik) в протилежність кантівській „естетиці форми". Один із них Dr. G. Neudecker в своїх „Студіях до історії німецької естетики" примушений визнати, що „в естетиці Гегеля" послідовно проведена думка, що абсолютна ідея і є підставою краси, що об'єктивно прекрасне є те, що правдиве; тому що ідеальне і реальне буття є дві протилежні сторони абсолюта (сторінка 17).

* * *

Ідеал гегелівської естетики здійснюється в художньому творі, і тому твір мистецтва, який не був досконалий, існує не для себе, а для нас, для публіки (Ест., I, стор. 175). Як бачимо, не в примір теоретикам „мистецтва для мистецтва" великий ідеаліст не уважає образою для мистецтва, його профанацією службовий, утилітарний характер мистецтва. „Мистецтво було першим вчителем народів,— заявляє він, але воно „не має власного назначення"... воно одно із тих різних засобів, які можна використовувати для досягнення просвітньої цілі" (Ест., I, стор. 31).

Колись релігія — тоб-то в перекладі на класову мову феодальна класа — використовувала мистецтво як засіб, то чому не використати його ж для просвітньої цілі буржуазії,— заключає Гегель,— бо ж,— зовсім резонно, заявляє він дальше,— мистецтво є форма, в яку можуть одягатися самі різноманітні предмети. Воно без ріжниць виражає добро і зло, прекрасне, огидне, шляхетне, непристойне, низьке та гидке. Ми заключаємо по аналогії, чому ж мистецтву не виражати самий різноманітний класовий зміст.

В звязку з цим встає проблема, відкіля мистець повинен черпати зміст для свойого твору: чи лише з минулого, вірним зеркалом якого повинен бути твір, чи з сучасности, ідеї та обичаї якої повинні втілюватися в нього. Гегель, по духу своєї системи, не може схилитися ні до одного з цих двох поглядів зокрема, вважаючи оба їх ложними крайностями, та шукає примирення цих двох протилежностей, їх

---

[1]) Правда, і для матеріялістів-діялектиків гегелівська естетика (як і його філософія) справляє не аби-які труднощі, але вона зовсім не переварима для слабих шлунків дрібнобуржуазних земляків Гегеля, захворівших на еклектизм. Прикладом такого безвихідного еклектизму може служити хоч би нарідкість убога змістом брошура Вільгельма Данцеля „Про естетику гегелівської філософії", в якій автор тільки тим занімається, що „пускає шпильки" по адресу Гегеля та видавця його естетики Гото, чим робить себе инколи прямо таки смішним.

синтези та вважає ідеальним рішенням тієї проблеми, об'єктивне вираження в художньому творі історичної дійсности, але обов'язково через призму сучасности. Художній твір при всій своїй об'єктивності повинен бути в вищій мірі актуальним, цікавим і непереобтяженим історичними подробицями. Инакше читач буде скучати, а художники та критики будуть сердитись на його поганий смак.

* * *

Художній твір є продуктом митця. Німеччина в часи Гегеля переживала найбільший літературний розквіт. Ціла плеяда геніяльних письменників та поетів (Лессінг, Гете, Шілер, Кляйст та другі) украшали тодішній німецький „Олімп“. Але все таки не вщухали спори про те, чи можна бути усякому грішному письменником. Гегель задавався вирішити це незвичайно важливе для кожної нової класи, що береться за переустрій старого суспільства, питання. Він ставить питання, наскільки широкі кола суспільства можуть приймати активну участь в оригінальній мистецькій творчості. Це питання і в наші часи набирає великої актуальности в звязку з тим наскільки широкі кадри повинні охоплювати наші пролетарські, письменницькі організації, і між иншим недавно літературна дискусія на Україні й в Росії в значній мірі крутилася навколо цього питання. Погоджуючись в основному з думкою, що „всюди, де лиш спосібності духа і форми мови досягнули деякої степени образованости, кожний в силах, коли лише прийде фантазія, виразити в віршах деякі події свойого життя, також як кожний може написати листа“ — він різко обрушується на подібний вид письменства, „який надзвичайно широко розповсюджений під тисячами форм, хоч з різними відтінками, і дуже скоро становиться скучним, бо правдивий талант повинен бути обдарований силою проникатися живою почуттьовістю тонким розумом і багатою уявою, ототожнювати з собою різні положення, які хоче описувати, одушевляти їх і тим самим добути із загальної ідеї оригінальне, прекрасне і варте уваги“ [1]). (Ест., II, стор. 330 — 331). „Не в бров, а в глаз“ декому із наших поборників та реставраторів давно переможеної пісаревщини.

---

[1]) В російській літературі ці думки Гегеля часто повторював Бєлінський. „Кожний поетичний твір,— писав він,— є продуктом могутньої думки, що оволоділа поетом. Коли б ми припустили, що ця думка є лише результат діяльности його розсудку, ми вбили би цим не лише мистецтво, але і саму можливість мистецтва. В самім ділі, чим трудно було б зробитись поетом, і хто б не в спромозі був зробитись поетом по необхідности, по вигоді, або по сваволі, коли б для цього достаточно було придумати яку - небудь думку і втиснути її в придуману форму? Ні, не так це робиться з поетами по природі і по покликанню! У того, хто не поет по натурі,— хай придумана ним думка глибока, правдива, навіть свята,— твір все таки вийде дріб'язговий, ложний, фальшивий, поганий, мертвячий та нікого не переконає, а скоріш розчарує кожного в вираженій ним думці, не зважаючи на всю її правдивість! Але, між тим, якраз так і розуміє мистецтво товпа, цього саме і вимагає вона від поетів! Придумайте їй, на дозвіллі, яку - небудь прекрасну думку, а потім обробіть її в будь - яку видумку, зовсім як брилянт в золото. І ділу кінець. Пісарев бачив в цій думці дуже велику дань естетичному містицизмові (і погорді „толпі“— додали б ми; С. Ф.), який провадить різку границю між поетами і простими смертними“. Цей же Пісарев розвивав думку, що всяка розумна людина може стати поетом або критиком, коли лиш побажає технічно вишколити себе в даній галузі. „Такий чоловік,— продовжує він,— до якого голови заходять розумні думки, який вміє задержувати та розглядати ці думки в своїй голові та який шляхом вишколення зробився майстром словесних справ, такий чоловік, кажу я, може, коли лиш

Естетика Гегеля

А все ж таки які признаки особливо специфічні для митця? — „З задовольняючим пізнанням форм зовнішнього світу повинно об'єднатися (у митця) ще й пізнання внутрішньої природи чоловіка, пристрастів, що зворують його серце — і всіх цілей, які має на меті його воля". „Усе, що живе і кипить в душі, мистець може представити собі не инакше, як в образі та почуттьовій зовнішності"... Він особливо живо сприймає оточення, схоплює найбільш характерне і дуже чутливо реагує на всі зрушення, „сам хвилюється і других хвилює", відтворюючи в конкретних образах, а не в логічних силогізмах певну ідею, задум, сюжет. Він показує нам задумане, а не доказує [1]).

побажає, зробитися поетом, тоб-то написати кілька творів, які вплинуть на читачів настільки ж, наскільки впливають на них твори, написані правдивими, патентованими поетами". Після того, що ми читали по цьому поводу у Гегеля і Белінського нам здається, що навіть не треба доказувати, що Пісарев тут помиляється.

[1]) Хоч як прекрасно Гегель розумів, що характерною рисою художнього твору є вираження думок в образах, а не логічних силогізмах, і що инакше твір не вийде за рямки простого версифікаторства, але і сам в молодості не устояв перед спокусою написати поему „Елевзіс", яку він присвятив свойому другу, романтику-поетові Гельдерліну. На жаль, як це буває часто в таких випадках, вийшов не художній твір, а глибокий філософський трактат в віршованій формі, і таким чином сам Гегель на практиці підтвердив одно із важливіших положень своєї естетичної теорії. Наводимо маленький зразок:

... „Dem Sinne nähert Phantasie das Ewige,
Vermählt es mit Gestalt.— Willkommen, ihr
Erhabne Geister, hohe Schatten,
Von deren Stirne die Vollendung strahlt,
Erschrecket nicht. Ich fühl, es ist auch meine Heimat,
Der Glanz, der Ernst, der aûch umfliesst.
Ha! sprängen jetzt die Pforten Deines Heiligthums,
O Ceres, die du im Eleusis thronst!
Begeisterung trunken fühl'ich jetzt
Die Schauer Deiner Nähe,
Verstände Deine Offenbarungen,
Ich deutete der Bilder hohen Sinn, vernähme
Die Hymnen bei der Götter Mahle,
Die hohen Sprûche ihrer Raths".

Цит. по К. Фішеру: Гегель, т. I, стор. 40.

(„Фантазія наближає Вічне до розуму,
Об'єднує його з формою.— Вітаю Вас,
Всевишні духи, високі тіні,
Чоло яких сіяє піднеслістю,
Ви не страшні мені. Я навіть чую, що це й моя вітчизна,
Цей блеск, повага, що вас огортає.
Ах, якби розтворилась брама Твоєї святині,
О Церера, що пануєш в Елевзісі!
П'яний поривом, я почуваю
Дрож поблизу Тебе,
Я б зрозумів Твої пророцтва,
Я об'яснив би глибоке значіння образів,
Почув би гімни при трапезі богів,
Глибокі слова їх порад").

Але Гегель вважає грубою помилкою думати, що творчість поета може обмежитися лише одною фантазією, як думав Кант. „Мистець без углублення, яке вміє розрізнювати, відділяти та вибирати, не справиться з сюжетом, який він хоче виконати; і смішно думати ніби-то мистець не знає того, що він робить. Він повинен вміти зосередити свої почування (Ест., I, стор, 197 — 88). Гегель заперечував таким чином твердження Канта про відсутність пізнававчих моментів в естетичній творчості, що зовсім правильно і що заперечує погляд на те, що існує якась окрема художня інтуїція, яка пізнає процеси і явища, не користуючись методами наукового пізнання. Відсутність окремої, художньої інтуїції заперечує хоч би такий факт, що такі письменники, як, наприклад, Флобер, десятками років вивчали певний комплекс подій, поки брались за писання задуманого художнього твору.

Ці характерні риси, що визначають творчість митця-художника, в далеко більшій степени сконцентровані в таланті, а ще більше в генії.

Яка ж ріжниця між талантом та генієм?

Талант є специфічна здатність до якогось окремого виду мистецтва (гра на якомусь інструменті, спів і т. инш.) і його можна звести до віртуозности.

Не те геній! Глибокий ум у генія простирається на безкінечне число предметів (наприклад, у Гете). „Продуктивна сила уяви, при помочи якої мистець представляє ідеї під подчуттьовою формою, в творі, які є його особистим виявленням — ось що називають — генієм, талантом, митцем“. (Ест., I, стор. 198).

Ця суб'єктивна, „вроджена“ сторона генія, таланта, митця, але є й друга, сторона, набута в процесі удосконалювання певних навиків. Перша сторона більш властива геніеві, друга — талантові. Простий талант зводиться в решті-решт до більш-менш досконалого виконання, якоїсь одної спеціяльности, в той час, як геній є загальна спосібність в мистецтві.

Правда, в свойому вченні про геній Гегель допускає, що творча спосібність має своє джерело в особі митця і є суб'єктивною, не ставлячи ще питання про те, що геній виражає в решті-решт об'єктивно інтереси та змагання певної класи, нації або суспільства, але все ж таки Гегель в цьому питанні пішов далеко дальше за своїх попередників (Канта і др.).

Ходяча мудрість приписує художню творчість, як це ми вже згадували раніш, специфічному видові інтуїтивного, а не інтелектуального надхнення. Гегель не дуже погоджувався з таким поглядом. Він вважав, що надхнення просто, чисто почуттьове побудження, а також воля й розум. Правда, инколи можна сказати про поета, що він „співає як птиця“ (wie der Vogel singt), але були і зовсім протилежні випадки, коли величні творіння мистецтва творились із-за зовнішніх обставин. Так більша частина од Піндара написана по наказу; те ж саме можна сказати про будівлі та картини. Тисячу разів давали художникові ціль та сюжет, і він потім повинен був вдохновлятися як міг“ (Гегель). Можна було б сказати, що талант, хист залежить в значній мірі від природи, а імпульс, що його визиває із стану можливости в дійсність, майже завсігди буває чисто-зовнішнім. Так, напр., Шекспір, „вдохновлявся“ народніми переказами, старинними баладами, повістями, хроніками, важно лише, щоб художник, одержавши стимул до творчости зовні, просяк дійсним інтересом та запалом для здійснення свого замислу. Ось в тім-то і надхнення.

Надхнення вимагає здійснення його в художньому творі, а це здійснення можливо лише при наявності певних прийомів втілення його в певну форму.

Суб'єктивні прийоми роботи утворюються в процесі практики. Так маляр виробляє в собі певні прийоми змішування красок, користування світлом та тінню і т. инш. Прийом переходить в виконання. Виконання у художників часто перетворюється в штамп, рутину. Рутина — це смерть мистецтва. На вищому ступні суб'-

ективний прийом перетворюється в стиль. Стиль — це чоловік — каже французька поговірка. „Стиль є мистецтво та привичка, що служать внутрішнім вимогам матерії, що її оброблює мистець, щоб висказати свої думки і поняття“ (Ест., І, стор. 212).

Перенесення стилю із одного виду мистецтва в другий дає негативні наслідки. І тому Гегель вважає неправильним перенесення Дюрером стилю гравірування на дереві в малярство. Навпаки, вміння схопити стиль своєї форми мистецтва є оригінальність, але дійсну оригінальність треба відрізнити від манерности, яка є ложною, абсурдною оригінальністю. „В цьому відношенні ніхто так не оригінальний, як англійці; в них у кожного є окремий рід манії, яку не побажає наслідувати жодна розумна людина; і кожний, не зважаючи на свідомість своєї глупости, називає себе оригіналом (Ест., І, стор. 215).

„...Єдина велика манера — не мати ніякої манери; і в тім-то виключно розумінні Гомер, Софокл, Рафаель, Шекспір повинні називатися оригінальними геніями“. Недаром і про самого Гегеля дехто каже, що він уникав оригінальности там, де він був зовсім оригінальним; зате він вмів в час принимати чужу думку і захищати її неумолимо строго проти ложної оригінальности від ложних гіпотез.

Гегель розрізняє три роди стилю: простий або строгий; ідеальний і граціозній або приємний. Перший стиль характеризує, примитивне молоде мистецтво, яке суворе та грубе і дуже помалу приучається володіти формою та об'єднувати її гармонійно зі змістом.

Більш досконалий є ідеальний — як він називає — стиль, що характеризується тихою, але прекрасною величавістю, як от, наприклад, стиль Фідія. Ідеальний стиль переходить часом в граціозний, який звертає більшу увагу на форму і залишає на другому плані зміст, сюжет твору. Ще далі йде ефектний стиль, який звертає увагу виключно на зовнішні прикраси, повний кокетства, нещирости та позбавлений природности та простоти. Це стиль епохи упадку, який яскравістю та досконалістю форми хоче скрити свою ідейну бідність та безсилля. Таким чином, стиль є вираженням співвідношення між формою та змістом в художньому творі.

В чім суть проблеми форми та змісту? Кант вважав, що головне в мистецтві — це форма. Зовсім протилежного погляду був Гердер, непримиримий супротивник та критик Канта, для якого зміст мав рішаюче значіння в мистецтві.

Гегель, признаючи величезне, рішаюче значіння за змістом в мистецтві, все ж таки вважав, що завдання мистецтва є об'єднати, синтезувати ці дві крайності в одну гармонійну цілість. Мало того, по суті вся історія мистецтва для Гегеля є діялектикою протирічивої тотожности форми та змісту. Постараємося це доказати. Гегель ділив мистецтво на символічне, класичне та романтичне. Символічне мистецтво, по його думці, розвивається на ранній ступені розвитку певної нації і характеризується перевагою форми над змістом. Романтичне мистецтво приближається до періоду упадку і характеризується перевагою змісту над формою. І тільки класичне мистецтво, що народжується в момент найвищого розвитку нації визначається повною гармонією форми та змісту.

На перший погляд ця схема може показатися досить дивовижною або принаймні штучною та не відбиваючою реальної дійсности. Але коли її відповідним чином матеріялізувати, то вона може стати ключем для зрозуміння розвитку мистецтва.

Щоб вияснити закид про штучність цієї схеми Гегеля, дозволимо собі навести те місце із його естетики, в якому він категорично заявляє, що „правдивий розподіл (мистецтв) можна вивести лише з самої природи мистецтв“ (Ест. III, стор. 15). Правда, Гегель часто в погоні за тріядою забував це золоте правило, але все ж таки воно наложило дуже значний відпечаток на його естетику. Недаром Плеханов писав колись про те, що в діялектиці Гегеля майже все взято з досвіду

і коли б відняти від неї те, що вона взяла від досвіду, то її прийшлось би взяти жебрацький ціпок.

Ця прекрасна думка Плеханова цілковито примінима і до діялектики Гегеля в естетиці. Візьмімо хоч би таке місце із Гегеля: „Мистецтва мають початок, розвиток, найвищу точку досконалости та упадок; вони ростуть, розквітають та перероджуються“ (Ест., III, стор. 7); мало того, він розумів тісний взаїмний звязок між мистецтвом та соціяльними відношеннями і другими формами ідеології. „Тільки при даній релігії може існувати дана форма державного устрою, і лише при даному державному устрою може існувати дана філософія і дане мистецтво“. (Підкреслення наше. С. Ф.). Правда, тут в ролі „бази“ mutatis mutandis опинилась релігія, але, внесши відповідний коректив, ми будемо мати справжній матеріялізм, бо Гегель, наскільки йому позволяв його ідеалізм, держався історичного, емпіричного ґрунту (його власний вираз). Історизм просякнув на скрізь усю систему Гегеля і в тому числі його естетику і історизм є одною із найважливіших її прикмет. Недаром Гегеля дехто вважає, і не без підстави, основоположником історичної естетики та одним із перших істориків мистецтва, коли не рахувати Вінкельмана, який мав великий вплив на Гегеля.

Але вернемося до проблеми періодизації мистецтва за принципом співвідношення між формою та змістом. Нам здається, що коли перевернути вищезгадану схему Гегеля, то вона може мати неоцінене значіння для зрозуміння діалектичного розвитку мистецтва. Коли провести вищезгадану „операцію“ над схемою розвитку мистецтва у Гегеля, то ми одержимо ось який результат:

Перша епоха розвитку мистецтва: перевага змісту над формою.

Друга епоха розвитку мистецтва: гармонія (єдність) змісту і форми.

Третя епоха розвитку мистецтва: перевага форми над змістом.

Коли так реконструвати цю гегелівську схему, то ми дійсно матимемо змогу при її допомозі простежити розвиток, розквіт та упадок мистецтва в окремих класів та народів, а навіть отчасти у многих художніх школах, угрупованнях, а також в окремих художників.

Досить взяти який-небудь приклад із історії мистецтва або літератури, щоб переконатися в правдивості цієї схеми. Візьмімо, наприклад, хоч би розвиток пролетарської літератури. Перша її епоха, яку ми переживаємо, це, безперечно, епоха переваги змісту над формою.

Найбільші успіхи в цьому відношенні ми маємо в літературі. Другі види мистецтва тільки намацують ґрунт під ногами для здійснення цього положення, роблять перші кроки в цьому відношенні.

І в той же час в галузі літератури ми спостерігаємо вже певні зрушення в напрямку до здійснення в художніх творах єдности форми та змісту, повної гармонії обоїх. Реальним вираженням цих зрушень була до деякої міри літературна дискусія в російській, українській та других літературах радянського союзу, боротьба за якість літературної продукції й т. п.

Ми не будемо наводити других прикладів; гадаємо, що і без того ясно, наскільки важливою є проблема змісту та форми в гегелівській естетиці, і вона не стратила своєї актуальности й для пролетарського мистецтва та його теорії. Але найголовнійше, що вона може служити одним із критеріїв для об'єктивної, соціологічної періодизації мистецтва.

* * *

Ми поставили собі завдання викласти, по можливості, словами Гегеля його естетичну систему. Але ми виклали лише загальну теорію мистецтва, оставляючи

в стороні його аналізу окремих видів мистецтва (архітектури, скульптури, малярства, музики, поезії), які займають значну частину першого й весь другий та третій том. На ці часті гегелівської естетики звертаємо увагу теоретиків мистецтва з окремих галузів, надіючись, що і нам згодом удасться занятись цими проблемами. Зокрема звертаємо увагу на третій том — який має самостійне значення — гегелівську поетику, де розглядаються загальні принципи поезії, як окремого мистецтва, а також епічна, лірична та драматична поезія зокрема.

Всі, хто працює в галузі матеріялістичної поетики, найдуть в ній цілу скарбницю нових думок, які у многому поможуть орієнтуватися в тому, якими шляхами треба йти до утворення матеріялістичної поетики.

* * *

Зробимо деякі підсумки.

Гегелівська естетика — кульмінаційна точка розвитку філософської естетики в Німеччині. Вона вважала, що мистецтво одягає свої поняття в почуттьову форму образів і своїм завданням ставила відшукати філософійський еквівалент даного художнього твору. І в цьому відношенні вона є попередником марксівської естетики, яка теж вважає одним з найважливіших своїх завдань і завдань художньої критики — відшукання філософського, вірніш соціологічного еквіваленту.

Але як марксівська, так і гегелівська естетика не обмежуються цим одним, хоч і вельми важливим завданням. Другим, настільки ж важливим завданням гегелівської естетики, як і марксівської, як це прекрасно показав Плеханов, є показати, що форма, в яку втілюється певна ідея (зміст), виражена в конкретних почуттьових образах, в мистецтві находиться в тісній залежності від змісту і тому повинна бути вивчена і проаналізована нарівні зі змістом художнього твору.

Мало того, по думці Гегеля тільки той твір може претендувати на назву художнього, в якому, як ми про це говорили раніше, зміст і форма находяться в гармонійній єдності і тому повноцінна, об'єктивна всестороння художня критика, що виходить із засад гегелівської естетики, не може обмежитись оцінкою тільки одного із цих елементів художнього твору.

* * *

Гегелівська естетика мала величезний вплив не лиш на розвиток цієї ж науки, але і на розвиток історії мистецтва. Величезна праця, що була пророблена в галузі філософії мистецтва до Гегеля, найшла собі синтетичний підсумок в його естетиці і в свою чергу була вихідною точкою для нових течій в галузі теорії мистецтва і художньої критики. Ось що пише по цьому поводу один із учеників Гегеля Моріц Кар'єр в своїй фундаментальній роботі „Мистецтво в звязку з загальним розвитком“. „В естетиці він (Гегель) насолоджує нас масою самих утончених думок, хоч і без строгої систематики, яку вніс в неї пізнійше Фішер (Vischer [1]); особливо при обробці

[1]) Фішер (Vischer) теж один із учеників Гегеля, який змагався „виправити“ естетичну систему свого вчителя. Але це „виправлення“ у нього пішло по лінії ще більшого її ометафізичення. В той час, як Гегель, вказавши на це, що ідея прекрасного здійснюється в мистецтві, переходить до розгляду конкретного мистецтва, його учень змагається виводити категорії естетики (прекрасне, піднесене, трагічне, комічне і т. п.) сами з себе, без огляду на їх конкретні прояви в природі та мистецтві, розвиваючи їх перехід одної в другу. І тому не дивно, що Фішер дорікав Гегеля за те, що він „не використав засоби своєї діялектики для того, щоб

кожного мистецтва зокрема. Гегель використав усе, що підготовили Лессінг, Вінкельман, Гердер і романтики, але це не мішає йому різко поставитись проти перебільшень, які вони собі дозволяли. Коли ці лекцій (Гегеля) появились з друку, вони прямо таки стали школою естетичної критики і підручником для тодішних белетристів" (т. V, стор. 462 російського видання 1875 року). Можна не погоджуватись з деякими моментами цієї оцінки, напр., заслуг Фішера, але в основному в ній много справедливого і можна бути певним, що той позитивний вплив, який естетика Гегеля мала в минулому столітті і який не пройшов безслідно і для марксівської естетики, і в сучасний момент буде вельми цінним для дальшої розробки марксівської теорії мистецтва.

Колись німецький драматург Грільпарцер писав про гегелівську систему, що вона йому тому так дуже подобається, що вона незрозуміла, як світ [1]). Нам, марксистам, взагалі гегелівська система не „подобається", і коли ми цінимо Гегеля, то не за його систему, а за діялектичну методу.

Ще більше не „подобається" нам якраз оця незрозумілість, за яку так цінить Гегеля Грільпарцер. Ми, без усякого пієтету перед авторитетом Гегеля, відкидаємо її, коли за нею скривається містика, але якщо за незрозумілими, на перший погляд, тирадами Гегеля скривається раціоналістичне ядро, матеріялістична суть, то ми з найбільшою старанністю постараємося її найти, розшифрувати, інтерпретувати і дальше розвинути, але уже в матеріялістичному, марксівському руслі.

Це і є найближче завдання „друзів гегелівської діялектики", яке поставив перед марксистами Ленін. Ми змагались в своїх статтях зробити хоч би перші кроки в напрямку до здійснення цього завдання в примінені до гегелівської естетики користуючись окремими, геніяльними зауваженнями Плеханова, порозкиданими по його творах. Коли наші чернові нариси, не зважаючи на їх хиби, хоч би звернуть увагу на зовсім забуту сейчас гегелівську естетику, то наше завдання ми будемо вважати виконаним.

піднесле і комичне розвинути, як внутрішні моменти прекрасного, а, навпавки, ці форми розпорошив в других частях системи". (Vischers Aesth., I., стор. 215). І тому не дивно, що Чернишевський в своїй дисертації „Естетичні відношення мистецтва до дійсности" в першу чергу обрушився проти метафізики Фішера, лиш рикошетом попадаючи в Гегеля. Фішер і Чернишевський — це два антиподи, які в однаковій мірі вийшли із гегелівської естетики, але в той час, як перший розвинув ідеалістичні моменти його естетики, другий — матеріялістичні, але про це нам уже приходилось писати в другому місці (див. журн. „Критика", № 4 за 1928 р.).

[1]) „Was mir an deinem System am besten gefällt? Es ist so unverständlich, wie die Welt".

ДЕКЛАРАЦІЯ АРМУ

в справі утворення Всеукраїнської федерації радянських художників

І. Первісний процес збирання й організації українських мистецько - образотворчих сил, що розпочався на Україні інтенсивно й широко з 1925 року, йдучи за матеріяльно - господарчим піднесенням рад. республік, нині в цілому закінчено: перейдено шлях від величезної розпорошености, розгублености й дезорієнтованости (матеріяльної й моральної) до організації дужих і міцних об'єднань з певною цілеспрямованістю, усвідомленими ідеологічними позиціями й мистецькою практикою, що об'єднали майже всіх художників України (поза об'єднаннями нині не залишилось будь - яких визначних сил).

Виразним і вельми показковим явищем в сучасному українському мистецькому житті, поруч з зазначеними тенденціями й рухом до організації, об'єднання та консолідації мистецьких сил, є також декларане теоретично й виявлено практично стремління всіх мистецьких об'єднань до спрямовання своєї діяльности в річище радянського й соціялістичного будівництва, що треба гаряче вітати й всіляко стимулювати, як важливе радянське досягнення та ідеологічну перемогу в цій галузі культурного будівництва.

Організація художніх сил проходила ряд літ в формі загостреної ідеологічної боротьби мистецьких угруповань й об'єднань поміж собою за методи роботи, за саме розуміння ролі й завдань мистецтва в радянській сучасності, диференціюючи мистецтво й мистців на групи відповідно їхнього ідеологічного й соціяльного самовизначення. Ця боротьба нині закінчилася цілковитою перемогою радянської ідеологічної установки в мистецькій роботі, як основної передумови дальшого розвитку, втягненням в цю установку всієї маси художників УСРР, величезним кількісним і якісним піднесенням українського образотворчого мистецтва й мистецької культури на Х річницю Жовтня, якісною домінантою в мистецькій роботі й значним нагромадженням формально - культурних і технічних передумов для дальнішого успішного мистецького розвитку й творчости поруч з переборенням і дискредитацією традиційної української провінційної відсталости й кустарщини, націоналістичних збочень так російсько - централістичних (навала АХРР'у), як спрощеної українсько - етнографічної обмежености (рецедиви досить ще значних мистецьких кіл), переборенням недооцінки виробничого мистецтва то - що.

Всі зазначені організаційні, ідеологічні й практично творчі досягнення й здобутки українського образотворчого мистецтва, до яких треба ще додати зростання здорового художнього молодняка, що робиться помітною силою в сучасному мистецтві — роблять наше образотворче мистецтво спроможним і значно підготовленим до виконання відповідних завдань в плані великої культурної революції, що стоїть нині на реальному порядку дня, вимагаючи від усіх художніх угруповань й об'єднань максимального контактування й скупчення своєї уваги та об'єднаних зусиль на спільних радянських завданнях замість групового суперництва й дрібної конкуренції

на більшому акцентуванні на мирне спільне співробітництво, аніж на змагання за зовнішнє першенство й геґемонію, за визнання та матеріяльну підтримку з боку радянських органів.

Назрілою й доцільною формою такого співробітництва й об'єднаної контактної роботи існуючих мистецьких об'єднань, що стоять на радянських позиціях, є Всеукраїнська федерація цих об'єднань, яка матиме завданням:

1) Максимально широко втягнути всі мистецькі сили й угруповання в практичну радянську мистецько-культурну роботу, використати їх для радянського й соціялістичного будівництва, скеровуючи весь процес по виразному пролетарському комуністичному річищу.

2) Охопити всі художні угруповання й об'єднання парт. впливом і керовництвом разом з підсиленням ідейного керовництва внутрішнім життям об'єднань й консолідацією їх пролетарських кадрів, що дасть можливість скерувати увагу й цілих об'єднань, і окремих мистців на продуктивну творчу роботу.

3) Упорядкувати справу художнього ринку та організованого планомірного художнього обслуговування робітничо-селянських мас.

II. Оскільки в основі затяжної кризи сучасного мистецтва лежать процеси боротьби й змагання культур буржуазно-капіталістичної й пролетарсько-соціялістичної, що живляться соціяльно-класовою боротьбою в усіх ділянках нашого будівництва, зокрема й особливо будівництва культурного, — остільки боротьба на мистецькому фронті, боротьба формальних художніх угруповань не може в той чи инший спосіб не відбивати боротьби соціяльно-класової, а значить не може ліквідувати соціяльно-ідеологічну боротьбу, яка не знимається, а лише переходить в иншу фазу, набуває нових соціяльно більш корисних культурно-організаційних форм. Тому федерація не мусить ані в якій мірі спричинитись до затушовання ідейної боротьби й виявлення процесів соціяльно-класового самовизначення, диференціяції мистецьких сил і мистецької творчости. Навпаки, вона повинна дати простір й вихід для наближеного змагання формально-стильових підходів, течій, шкіл з точки зору майстерности, підвищення художньої та ідеологічної якости мистецької творчости.

Зокрема, помимо загальних соціяльно-політичних і класових основ диференціяції й боротьби в мистецтві є для них нині низка специфічних особливостей та внутрішніх протиріч, а саме:

а) належність основної маси наших художників і соціяльно, і художньо-формально до старої дореволюційної генерації мистців, для яких внутрішнє перевиховання є дуже складним і повільним процесом;

б) повільність і трудність процесу виділення з надр пролетаріяту власних кадрів на мистецько-творчу роботу й виховання відповідної пролетарської „зміни";

в) культурна й культурно-мистецька відсталість пролетарських і селянських мас, певні „ножниці", диспропорція поміж невиразним і невикришталізованим соціяльним попитом („соціяльне замовлення") та мистецькою продукцією й предложенням її, неприпасованість мистецької продукції й творчости до нових вимог і потреб, прірва поміж глядачем, масою та мистецтвом, відставання розвитку виробничих мистецтв порівнюючи з мистецтвом „чистим", станковим і т. ин., що в сумі складає для мистецтва стан нерівноваги та невизначености в радянській дійсності. Федерація мусить з'явитися могутнім засобом виживання цих протиріч.

III. Являючись здійсненнями назрілої ідеї єдиного революційно-радянського фронту в образотворчому мистецтві, федерація ідеологічно мусить бути побудована в цілому на таких принципах, що випливають з директив керуючих органів комуністичної партії, висловлених в галузі літературно-художньої політики партії.

Зокрема засадами федерації мусять передбачатись такі моменти:

Декларація АРМУ

1. На тлі нечувано зростаючої в наш час культурної революції активности мас у споживанню та творенню культурних і мистецьких цінностей черговою справою мистців радянських республік повстає практичне й свідоме будування радянської мистецької культури. Це будування може реалізуватися й іти вірним шляхом лише при умові найщільнішого звязку мистців з робітничо - селянськими масами при умові активної співучасти мас у творенню нових мистецько - культурних цінностей.

2. Органічний і безпосередній звязок з робітничо - селянськими масами, який забезпечив би дійсний вплив їх на творення нової мистецької культури, є можливий і реальний лише при умові наявности організованих відносин між художником і масами в розумінні організованого задоволення художниками соціяльно - келективного замовлення мас на мистецьку продукцію.

3. Соціяльне замовлення федерація розуміє не як лише урядове замовлення, а як активну організацію й належне художньо - ідеологічне спрямовання тих фактичних вимог на мистецтво, що їх стихійно виявляють робітничо - селянські маси. Федерація ставить завданням організувати наш художній ринок, поширювати масові та колективні форми його, просувати мистецтво глибше у маси, вишукати організовані форми споживання мистецтва й мистецької продукції у житті та побуті, як і вишукати соціяльно - організовані форми роботи художника.

4. Федерація розглядає мистецтво як суспільну ідеологію й заперечує всякий класовий нейтралітет мистецтва, тому вимагає підпорядковання мистецької роботи, ідеології й інтересам, класової боротьби пролетаріяту та її проводиря — компартії. Федерація стремить через найбільш повне об'єднання організованих мистців УСРР до начал планового будівництва мистецької культури, планового використання мистецьких сил у інтересах соціялістичного будівництва.

5. Федерація заперечує відокремлення в мистецькому творі форми від змісту, ставлячи твердження, що форма в мистецтві є завсігди продуктом соціяльно - класової психології й виявленням класової ідеології (зміст), а тому як актуальне завдання радянської сучасности висуває боротьбу за стильові шукання й мистецьку форму, що в сумі своїх властивостей становить якість мистецького твору. Боротьба за якість й нову мистецьку форму, що відповідала б сучасності за революційну змістовність у мистецькій продукції, мусить бути актуальним завданням федерації.

6. Орієнтуючись на новий побут і робітничо - селянські маси, ставлячи завданням органічне вростання мистецтва в побут і активну участь мистця в організації нового колективного побуту, засобами мистецтва федерація розглядає в цьому плані виробниче індустріяльне мистецтво, як цілком рівноцінне в иншими (суто ідеологічними й суто образотворчими) формами мистецької роботи, маючи в перспективі цілковите злиття мистецтва з життям і виробництвом.

7. В галузі суто образотворчого мистецтва (станковізм то - що) федерація ставить проблему максимального використання існуючих форм і метод образотворчости, перевіряючи їх з точки зору революційно - творчого активно - організуючого впливу на життя та волю й свідомість мас. В звязку з цим федерація висуває до поглибленої практичної розробки проблему образотворчого пролетарського активного реалізму, як одно з важливіших завдань мистецтва нашої доби.

8. Федерація мусить взяти активну й організовану участь в підйомі широкого руху самодіяльного мистецтва робітничо - селянських мас, стимулюючи та поглиблючи розвиток самодіяльности, йдучи цій масовій хвилі назустріч силою, досвідом і знанням кваліфікованого професійного мистецтва.

9. Базуючись на інтернаціональній класовій ідеології марксизму, на інтернаціональних досягненнях світового мистецтва, федерація українських радянських художників повинна однак практично творчу працю просякати шуканням форм, що відпо-

відають національним особливостям робітниче - селянських мас України, пам'ятаючи, що піднесення національної культури є неодмінною умовою будівництва соціялізму,

10. Федерація, об'єднуючи широкі маси мистців УСРР, має стреміти до братнього співробітництва з федераціями инших радянських республік, що вже творяться, маючи метою об'єднання їх в спілку федерацій всіх республік Радянського Союзу.

11. Являючи собою доброхітне об'єднання організованих в асоціяції й групи мистців та художників України, федерація ставить умовою своєї праці радянського художника безкомпромисовий критицизм що до буржуазного мистецтва минулого й сучасности та методичний перегляд усіх форм мистецтва з метою використання їх здобутків у плані підготовлення нових синтетичних форм і досягнень, пам'ятаючи, що нова епоха соціялізму витворить свій стиль і форму. За вихідні пункти в практичній роботі федерації є: а) засвоєння й просякнення мистецької роботі революційним марксівсько - матеріялістичним світоглядом; б) аналітично критичне вивчення й засвоєння надбань художньої техніки минулого й сучасности та опанування формальних здобутків попередньої світової мистецької культури.

* * *

Висуваючи наведені ідеологічні засади для організації Всеукраїнської федерації радянських художників, ЦБ АРМУ звертається до всіх існуючих на Україні художніх об'єднань з закликом приступити до практичного здійснення ідеї федерації, як основи й запоруки дальшого успішного потужного розвитку революційного мистецтва України.

Хай живе федерація радянських художників України!

Хай живе й міцнішає організована, активна участь мистців у пролетарській боротьбі й будівництві соціялізму.

ЦБ Асоціяції революційного мистецтва України — АРМУ.

Приєднуємося цілком і повністю:

Ініціятивна група спілки робітничих художників Донбасу ІЗО — Забой.

БІБЛІОГРАФІЯ

Дмитро Фальківський „На пожарищі“ ДВУ, 1928 р. Ціна 90 коп.

Прекрасно видана книжечка досить відомого на Україні поета, починається епіграфом з П. Тичини.

— На майдані коло церкви

Революція іде . . . — і, безперечно, тематикою своєю йде від революції, від часу, коли „вперше вдарили гармати“ й чоти й батальйони — йшли „вперед на відблиски криваві“. . .

Йшла нестримана, гігантська сила, якої навіть сам чорт (досить оригінальний образ) не взмозі був би спинити.

Коли б сам чорт промимрив: — стій!
Спиніться на хвилину! —
Між очі вдарив би набій
Або граната — в спину . . .

Дійсно, ніщо не спиняло рішучої ходи революційних батальйонів — ні голод, ні спрага, ні найжорстокіші ворожі розправи, ні смерть. Комісари, коли рота змінила позиції, прикривали відступ — один при кулеметі . . . Рота йшла з рушницями, напоготові до бою,

А там, де за яром вітряк,
Де листя пожовкле опало,
В руках з кулеметом закляк
Комісар . . . Світало . . .

Жорстокий героїзм! Певне все це справді було: і комісар помер коло кулемету, ворожою кулею звалений, і рота знайшла вигідніших позицій.

Тільки читаючи, думаєш — ні, не так це було . . . Инакше якось.

„ . . . речі здаються різними. На світанку мемфіські піраміди подібні на стіжки з рожевого світла, а ввечері вони здаються чорними трьохкутниками на пломенистому небі“ . . . (Франс А. „Таїс“),

По-різному можна сприймати революцію, й не завжди річ буває революційною, хоч про революцію в ній згадується, бо, крім того, що на речі можна дивитися з різних боків, в різний час можна ще й надавати їм особливого обарвлення, що залежить вже від індивідуальних особливостей соціяльної біологічної одиниці.

Автор сам каже, що мав натуру не цільну, сам визнає, так би мовити, їх дуалізм:

Бо в мене серце — на дві половини
. . . .
Дна шепче: був і будеш селянином,
А друга каже: ти вже робітник.

Та чи ж можна вірити авторові? Справа ж не в тому, що автор почуває, а в тому, які висновки можна зробити з втілених у поетичну форму авторових відчувань.

Звичайно, з автора ніякий селянин, хоч селянського в ньому більше робітничого. Тільки й селянин цей такий, що скуштував вже міської (не робітничої) культури, інтелігентського лоску й чи не від переляканої громами й канонадами війни й революції, інтелігенції перейнявся настроями офарбленого тонами пацифізму Проклята війна!

Одна нога в стременах.
Сніги. Вітри. Зима.
Розрубані рамена,
А голови нема . . .
. . . .
Невже ж таки не встане?
Ще вчора був веселий:
. . . .
Сьогодні ж, леле!

Мрець . . .

Бібліографія

Проклята війна! Усяка, яка б не була, вона приносить криваві шмаття замість тіла

І пожарища замість хат...
А там, де льон мережить тіні,
Чиясь розбита голова
Впялась очима в небо синє,
Проклявши людськість і права,

за те, що є війна, за те, що треба вбивати й вмирати самому, невідомо, за що й для чого... Тяжкою безвихідністю віє від усієї книжки, лейтмотивом якої є війна, як така, зі смертю, трупами, пожарищами й сльозами матерів... Таку б книжку кудись на Західню Україну, у Польщу, Німеччину! Може, вона б і прислужилась пролетарській справі, не одному обдуреному, показавши жах...

Але не робітникам Радянської країни, не тим, що, прийшовши на пожарище, не розгубилися, а стали дбайливо вибирати решту ще гідного матеріялу для „першої будівлі нового світу“. Є війни і є війни. Між ними треба бачити різницю. Різниця ця така проста й ясна для кожного з нас, що соромно навіть її роз'яснювати авторові, котрий звикнути не може

... до міста
Брудного, глумливого міста,
Бо серцем я ніжний і чистий,
Дарма що колись був чекістом.

Останнього (тоб-то того, що автор був чекістом) з книжки аж ніяк не видно. Чекістської твердости, яскравого усвідомлення своєї мети й засобів у Фальківського немає.

Що ж до формального боку поезій, то з певністю можна сказати, що автор жодним рядком не переходить меж своєї школи, коли вважати його вчителем Сосюру.

Наостанку можна ще навести два рядки з книжечки.

А крик гусей з далечини,
Як згадка про минуле —

— Поезії Фальківського поза всею його формальною обмеженістю були б дуже гарні, якби не пасеїстичне звертання до минулого й разюче невміння бачити й сприймати сучасність. **М. Мор**

Кость Котко „Істукрев“ — Підручник історії українських революцій. ДВУ, 1928.

Це справді цікаве й сумне явище, що вимагає свого пояснення: „співуча“ українська нація так небагато ще дала в галузі фахової музики, і, мимо прославленого народнього гумору, так мало висунула наша література справжніх, видатних гумористів. Може, через те, що сатира, і гумор, як і камерна чи симфонічна музика — вимагає, як передумови для свого розвитку, багатої фахової спадщини, надто теоретичної; спадщини ж цієї попередні віки національного поневолення дати Україні не могли. Просто ж хисту та народніх зразків тут не досить. Тут треба бути, перш за все, справжнім, освіченим майстром, психологом, знавцем законів рефлексології й масового сприймання художніх та гумористичних роздратовань, законів емоційної реакції на них.

Бо коли повторення засобів художнього виображення взагалі притупляє реакцію споживача, то повторення засобів гумористичного й сатиричного учуднення не лише викликає байдужість, але й втому, як наслідок розчарованого спаду енергії після напруження, що його переживав споживач, готуючись до сприймання гострого й влучного, а значить нового дотепу. Ось чому нудоту викликає в наші дні Степан Руданський, ось чому таку ж нудоту й досаду викликають і сучасні просвітянського типу гумористики, що користаються в своїй роботі примітивним арсеналом „хуторянських“ засобів, побудованих на вславленому „хохлацькому гуморі“ та руданщині.

Тимчасом, саме спосіб учуднення, відхилення од реальности — це основне в сатирі й гуморі. І ця основа вимагає високої культури, самобутности й неповторности, вона не дарує, не пробачає шаблонів і навіть просто повторень.

З Костя Котка — чи не єдиний в нас щасливий виняток. Це культурний, оригінальний і свіжий письменник, художник, що оволодів так складною в даній галузі таємницею учуднення.

Та нумо договоримось, про яку саме галузь мова мовиться. З Костя Котка аж ніяк не гуморист. В гуморі, як такому — Котко безпорадний. Але він сатирик гострий, виключний і, ми сказали б, нещадний.

Котко — наочне заперечення безграмотних „теорій“ що, мовляв, в гуморі й сатирі фактичний бік справи та ерудиція автора — не грає значної ролі: аби було дотепно й гостро, аби смішило й дошкуляло. З „Істукреву“, ще більше ніж з инших творів Костя Котка перш за все виявляється обізнаність автора на предметі й темі його писань. Може, це здасться парадоксом, але „Істукрев“ можна рекомендувати, як цілком поважний та міродайний підручний матеріял для вивчення історії української революції. К. Котко знає українську революцію, як свідомий та активний її учасник; мало того, він вивчав її, збираючи матеріяли для „Істукрева“. Останнє видко й з тих розділів „Істукреву“, які вже друкувались по журналах „Шляхи Мистецтва“ та „Гроно“ 1922 — 23 р.р.

Друге, що звертає на себе увагу в „Істукреві“, це цілеспрямованість автора. Він не просто регоче тому, що йому, мовляв, самому смішно, і не на самі веселощі викликає читача. У Костя Котка певна мета; в залежності од зміни цієї мети міняється й техніка, і теми, і самий матеріял художньо - сатиричного впливу на читача. Коли вперше друкувались фрагменти „Істукрева“, була мета — вплинути на того читача, що ще вагався, перебажно на українську інтелігенцію, яка не зробила ще остаточно вибору між пролетарською революцією та націоналістичними манівцями. Тоді треба було р о з б и т и сумніви й забобони, з н и щ и т и ореол старих об'єктів ідеалізації, п і д ш т о в х н у т и на правильний шлях. І ми бачили, як загострював К. Котко методи свого впливу на читача, як розбивала, нищила його зла сатира.

Нинішнє видання, очевидячки, має вже на увазі й нового читача, з молодшої генерації, що їй не довелося свідомо переживати подій, яким присвячено книжку. Тут вже нова мета — в и х о в у в а т и, протиставлячи важке минуле кращому сучасному. Отже й тон викладу став спокійніший, поважніший, не загубивши, проте, своєї свіжости й гостроти.

Яким саме чином досягає бажаного ефекту Кость Котко? Перш за все особливою методою учуднення. Він не нагромаджує фантастики й економно поводиться з гіперболою. Він просто говорить, ніби - цілком поважно, надаючи своєму викладові реалістичного вигляду. Тим міцніший ефект на читача, коли в цей реалістичний ніби виклад вплітаються дотепні елементи ірреального й гіперболічного, коли „нормальні“ ситуації викликають несподіваних наслідків. Але все це в міру, щоб читач мав час заспокоїтись, знов повірити в реалістичну поважність викладу, — й опинитись перед новим, точно розрахованим й через це незмінно ефективним натиском елементів сатиричного учуднення. Така економна й вдумлива маніра забезпечує успіх книжки, популярність її в масових читацьких колах.

Ми були б несправедливі перш за все до автора, коли б не зазначили хиб „Істукрева“. Часом (хоч і дуже рідко) автор збивається з тону й використовує заялозені дотепи, що їх не відмовилися б і „гумористи“ „хуторянського - ґатунку. Так трапилось, наприклад, з поясненням слова „гетьман“ (ст. 34); це зайвий раз доводить, що самий гумор — не стихія К. Котка. Досадно також, що в книжці не знайшли свого належного відображення отаманщина, григор'євщина, махновщина. Хоч у розділі V і є спеціяльний параграф (36) під назвою „Отаманщина. Зелений і Мазуренко“, та займає він заледве півтори сторінки — явна диспропорція до значности цього матеріялу. Про григор'євщину ж зовсім не згадується; тимчасом у автора є инші твори, присвячені спеціяльно цій сторінці історії української революції, отже матеріялу йому не бракувало.

Сподіваємось, що в другому виданні (воно повинно бути хутко, бо книжка знайде масового споживача) ці прогалини буде заповнено.

Видано книжку гарно, з добірними ілюстраціями Л. Каплана. Деякі з них, як портрет В. Винниченка — промовляють не згірше за текст. Взагалі в цих ілюстраціях почувається вплив автора книжки на художника — настільки часом збігається їхній стиль з літературною манірою К. Котка. Ціна, як на наш час, не дуже висока.

В. Роленко

П. Петренко — Марксівська метода в літературознавстві. „Книгоспілка". 1928. Стор. 135. Ц. 1 крб. 25 коп.

Марксизм, як наука і як метода, посідає у нас головне місце, особливо в царині наук суспільствознавчих в широкому розумінні цього слова. З кожним днем він завойовує широкі ділянки знання, з кожною теоретичною працею поширюється обсяг і деталізація його проблем і з кожною практичнодослідницькою працею глибше застосовуються його основи до вивчення конкретних явищ.

Марксівська метода і в галузі мистецтва та літературознавства займає тепер „домінантне" положення, положення єдино наукової методи, що не має собі ні рівних, ні суперників. Правда, т. зв. „формальна метода" за перших років своєї молодої задьористої діяльности, сперечалася за першість на ролю наукової методи, але після недавньої дискусії мусила здати позиції переможній методі марксівській, хоч суб'єктивно ватажки цього напрямку не цілком і погодились. В численних працях — і теоретичних, і практичних, що обсягом доходять від статтейного розміру до досить грубих книжок на 200 з гаком сторінок, ми маємо приклади успішного завоювання марксівською методою позицій в літературознавстві і то не лише серед марксистів - комуністів, ідейних керовників - політиків і разом і журналістів, робітників преси, але й серед суто наукових кіл, серед професури. На нашому полі ми давно вже мали спробу популярного викладу основ цієї методи в її застосуванні до письменства; це невеличка позбавлена хиб спроба проф. Б. Якубського: „Соціологічний метод у письменстві" р. 1923. В Росії останніми часами маємо дві ґрунтовних спроби теоретичні з соціології письменства: П. Сакуліна — „Социологический метод в литературоведении" та Єфимова — „Социология литературы" 1927 р. на 220 стр. Обидві книги, що - правда, не можуть вважатися за зразок витриманого застосування ортодоксального марксизму до проблем літературознавства, вони великою метою ще еклектичні, але все-таки вже наближаються до марксівського розуміння літературного процесу. Ми не говоримо тут про численні уже праці, — і ґрунтовні, і статтейні, — справді марксівські — і в галузі мистецтва.

Що ж у нас є на полі марксівського теоретичного розроблення проблем мистецтва й літературознавства? — Одверто треба признатись, що дуже мало. Справді, із загальнотеоретичних праць до сього часу, крім згаданої праці. Б. Якубського, ми так і не мали нічого, коли не зважати на кілька журнальних статтей—його ж таки, В. Коряка, С. Щупака, Б. Коваленка, І. Лакизи та ще двох - трьох авторів.

І ось сьогодні маємо знову брошурку на 132 стор., подібну до вищезгаданої роботи проф. Якубського, — спробу молодого літературознавця Павла Петренка.

Що ж це за книжка? Що вона дає нового в галузі літературознавства і яка її наукова вартість?

Треба признатись, що сам заголовок, поки дивишся крізь шкло вітрини, обіцяє далеко більше, ніж дає читання. Але це стосується до вимог фахівця -літературознавця.

Книжка має аж 9 розділів, кожен з яких трактує якусь проблему з літературознавства: „Історична зумовленість естетичних уявлень", „Література й економіка", „Література й класи" „Література й географ. оточення" і т. ін., тоб - то всі ті розділи, які ми мали і в книжці Б. Якубського, тільки виложені вони тут докладніше і на свіжішому матеріялі; крім того, додано цілком новий розділ про „Іманентні закони літератури".

Зміст книжки становить виклад основних проблем літературознавства з марксівського погляду на основі робот відомих

літературознавців — колишніх і сучасних. Хоч у заголовку і стоїть „марксівська метода“, але про методу, як таку, про способи й шляхи дослідження літературного матеріялу зі зразками (власними чи запозиченими) марксівської аналізи, — тут не говориться. Подамо лише основні принципи, що повинні бути покладені в основу марксівської методи при дослідженні письменства. Тому точніше цю працю слід було б назвати: „Основні принципи марксівської методив літературознавстві“.

Не важко догадатись, що було за ціleве наставлення цеї праці. 80 наукових праць, які використав автор, 130 більших (тільки!) цитат наведених, що займають майже 4/5 обсягу всеї книжки, доводять, що це є компілятивного типу наукова робота з наставленням на ерудицію (що, звичайно, важливо для „початкуючого“ вченого) та на самоусвідомлення використаного матеріялу. Книжка так рясно пересипана цитатами, що для пересічного читача, а особливо хто сам не читав наведених праць, становитиме не абияку труднацію дати собі раду з рябизною й нерівністю стилю її, а головне відшукати серед цього лісу власні думки авторові.

Та не тільки наводити цитати з учених книжок й було усієї роботи автора. Він мав ще й таку: 1) стягати до купи ті цитати і подавати побіжно свої міркування, що мали тут функцію „скрепляющего цемента“; 2) подавати власні ілюстрації до чужих схематичних тверджень; 3) робити з цитат загальнотеоретично - дидактичні висновки і 4) подавати подекуди і власні міркування.

Висновки подано не бозна вже які й ладні, а переважно куці, пісні й худорляві через свою загальність і абстрактність, що не можуть правити в конкретній роботі за певний принцип, а так, щось вроді „загальної директиви“. Зате багато войовничого дидактизму, так властивого молодій задьористості: майже кожен розділ, що він не кінчається цитатою, кінчається повчальним рефреном з „напучуванням“: „слід пам'ятати“, „слід мати на увазі“ і т. д. За зразок загальнодирективного висновка може правити висновок IV розділу про класову зумовленість літературного процесу:

„Марксівська аналіза літературних творів полягає в тому, щоб у складному плетиві тих соціяльних сил, що зумовили творчість певного письменника, відшукати головні, зрозуміти своєрідність преломлення цих сил у літературній продукції письменника, усвідомити закони цього переломлення. Взагалі ж слід пам'ятати, що наша метода класифікації художніх напрямків з погляду відповідности їх соціяльним прямуванням суспільства потребує уточнення й великої обережности в своєму конкретному застосуванні“ (ст. 65). (Підкреслення мої — Л. П.). Яке це все далеке від класичної ясности Плеханова!

Слідом за цим уривком, ми теж скажемо: слід пам'ятати, що такі затуманені загальники (підкреслені місця) нічого не дають і нічого не допомагають в конкретному дослідженні письменства, а, навпаки, затемняють справу там, де вона давно вже ясно виложена у геніяльного Плеханова. Там далеко краще, докладніше, а головне ясно, точно і конкретно вказано, в чому „полягає марксівська аналіза“ і в якому порядкові її переводити треба.

Загалом кажучи, автор стоїть на базі марксівського розуміння справи, але є і помилка, і збочення, і хиби. Насамперед, автор дає непевне і хибне означення предмету історії літератури: „загальним для всіх марксистів (?! і хто його уповноважував від імени всіх говорити?) буде таке означення: історія літератури вивчає розвиток художніх форм, у яких втілюються думки поетів“ (ст. 18). А цього висновку автор дійшов не студіюванням означень марксистів справжніх, а наводить лише цитату з Цейтліна, що

марксистом зроду не був, а тільки поблизу нього терся: „об'єктом (вивчення письменства — Л. П.) є стиль, форма твору" (ст. 18) і за цим формалістичним ухилом і сам іде. Адже марксизм, як такий, одкидає і формалістичні ухили послідовних формалістів, і „форсоцівські" ухили Цейтліно - Арватовського „толку". Нашому авторові ще слід було б пам'ятати, що сказав Н. Бухарін підчас дискусії з формалістами: „Цілком незрозуміло, чому форма є специфічною ознакою мистецтва. Форма є категорія, яка властива цілому ряду речей. Більш істотним... для мистецтва є чуттєвий елемент". („Красная Новь", 1925 р., № 3). І взагалі, знаючи, що для марксистів специфіка мистецтва й літератури зовсім не у формі полягає, а в „систематизації думок і почуттів у образах", важко пристати до означення історії літератури власне Петренка, але виданого від імени „марксистів" за справжній „марксівський" фабрикат. Ми не кажемо вже про абсолютну невиразність, неточність і неповноту такого роду означень, що йдуть всупереч основним принципам діялектичної логіки (див. про це у Леніна т. XVIII ч. I., стр. 59).

Друге, що викликає підозріле ставлення до „марксизму" авторового, є таке його твердження: „Слід пам'ятати (!), що кваліфікуючи даний напрямок, як занепадний у соціяльному розумінні, ми ніколи не маємо права вважати його за такий і в розумінні художньому". (Стор. 27). Цеб-то, що так звані занепадні буржуазні напрямки у мистецтві й письменстві, на думку Петренка, можуть вважатися занепадними лише в соціяльному розумінні і ніколи в художньому, тоб-то можуть ніби бути твори з соціяльно-ідейного боку нікчемні чи шкідливі і водночас художньо прекрасні.

Адже ж це чистісінька теорія декадентів і сучасних формалістів! І для всякого, хто засвоїв хоч елементи марксівської естетики з її постулатами: „вартість художнього твору визначається кінець - кінцем питомою вагою його змісту" (Плеханов), а „змістом своїм мистецтво всякої даної історичної доби має найбільш важливе для людей даної доби", бо „мистецтво є засобом спілкування між людьми" і т. д., і т. д.,— ясно, що з марксизмом це Петренкове твердження нічого спільного не має. Жодний марксист ніколи нічого подібного не казав та й не міг казати, раз занепадла класа вкладає в свою творчість і занепадні ідеї, а „хибна ідея неминуче і весь твір псує". Досить принаймні звернутись до писань найвидатнішого і найкомпетентнішого в цих справах марксиста Плеханова, особливо до його ст. „Искусство и общественная жизнь", звідки я беру ці постулати, щоб переконатись, що у Плеханова сила - силенна є доказів на пряму відповідь Петренкові, що занепадної класи мистецтво не може не бути занепадним.

Ось вам прямі відповіді Г. В. Плеханова:

„Ідеології панівної класи втрачають свою внутрішню вартість тою мірою, якою вона визріває для загибели: Мистецтво, утворене її переживаннями, падає" (Плеханов, сб. „Искусство", стор. 161).

„Коли художники стають сліпими відносно важливіших соціяльних течій свого часу, тоді дуже сильно знижується в своїй внутрішній вартості природа ідей, як і вони втілюють в своїх творах. А на цьому неминуче втрачають і ці останні" (там же, стор. 158).

От вам цілком ясна, точна і пряма відповідь, що твір чи напрямок занепадний в „соціяльному розумінні" є таким же занепадним і „в розумінні художньому" і нема чого вискакувати з абсолютно недоведеними й цілком хибними твердженнями з неодмінним і без апеляційним дидактичним „напучуванням"; „слід пам'ятати", бо не личить вченому початківцеві починати свою марксівську кар'єру з ревізії марксизму.

Не будемо спинятись докладно на низці инших авторових ляпсусів, як, напр., невміння розрізнити поняття літератури взагалі,

в широкому сенсі слова, і у вузькому, — як красного письменства, що призводить автора до неправдивого розуміння читання з Веселовського (стор. 17.); 2) хибно (бо запізніло й іде всупереч діялектичній логіці) використано негативний відзив Плеханова про Фріче (ст. 51); адже це говорено проб Фріче лише на початку його вченої марксівської діяльности; років з 20 тому, і що було в свій час правдивим, згодом змінилось, бо ніщо на місці не стоїть, „все тече", розвивається і помилки виправляє; 3) автор з явним формалістичним ухилом трактує питання впливу (стор. 99.), звертаючи увагу лише на форму: „лише докладне порівнання стилістичних елементів цих мистецтв може правити за достатню базу для вірних (?) висновків у цьому складному питанні" (впливів—Л. П); 4) в розділі про „Іманентні закони літератури автор теж допустився антимарксівських ухилів, погодившись і з формалістичним принципом Шкловського „зношування", і з іманентним принципом Сакуліна. Автор пише: „принцип зношування-поновлення сам собою у великій мірі вірний, але . . . недостатній" (стор. 106), забуваючи, що це є не більше, як факт, а не принцип, та ще й в метафізичному сенсі, яким його преподносить Шкловський. Так само і „принцип" іманентного вивчення Сакуліна, якщо його розуміти, як принцип, цілком суперечить соціологічній методі марксівській, його можна вважати лише за технічний засіб у дослідженні, службово - підготовчий для методи соціологічної, а не принцип.

А проте, попри всі свої хиби, збочення, ухили і помилки, книжка П. Петренка всетаки має певну вартість, як спроба висвітлити з марксівського погляду сучасний стан літературознавства. Саме своєю ряснотою цитат вона дає вказівки на багату літературу питань саме для тих, хто хотів би докладніше обізнатися з предметом з перводжерел.

Загалом кажучи, ця спроба є ще учнівською спробою молодого майбутнього літературознавця, що осягнув (і досить успішно) першу стадію науковости,— зібрав і опанував матеріял і зорієнтувався в ньому, хоч подекуди його марксівський світогляд і захитався. А тепер на черзі — виявити знання і уміння орудувати методою на практиці. Будемо ж сподіватитя на дальші роботи надійного автора, але вже в галузі практичних дослідів конкретних питань і проблем літературознавства, яких так нам бракує, бо багато з них ще не поставлено, а ще менше й не розроблено зовсім.

Л. Підгайний

ХРОНІКА

О. М. ГОРКИЙ СЕРЕД ТОВАРИШІВ ПО ПЕРУ.

(В будинку літератури ім. В. Блакитного)

Святом єднання двох культур руської та української була товариська зустріч Максима Горкого з українськими письменниками. За шклянкою чаю сиділи товариші письменники і говорили з дорогим гостем на різні теми, що давно хвилювали пролетарську суспільність взагалі, особливо українських пролетарських письменників. Велетень художнього слова вперше ознайомився з творцями нової культури колись пригніченої нації. Бадьоро якось відчуваєш себе, дивлячись на цю постать сідого буревісника революції. Глянеш на його обличчя, пригадуєш собі В. І. Леніна, що так любив Олексія Максимовича, і перед твоїми очима не просто талановитий письменник, а великий революціонер — основоположник руської пролетарської літератури. Це дійсний герой праці на тяжкому літературному фронті. Власне тому кожен з присутніх хотів послухати із уст. О. М. оцінку нашої діяльности на фронті культурної революції. „Але не тільки для привітання зібрались ми тут,—сказав у своїй промові т. Постоловський,— ми маємо тут в тісній дружній співрозмові поговорити з О. М. про ті проблеми, що цікавлять нас всіх, як робітників художнього слова. Але на шляху нашого інтимного єднання з т. Горким стоїть одне непорозуміння. Можливо, що ми, молоді українські письменники, дуже хоробливо на нього реагували, — але воно внесло деякий „холодок" в наші взаємини. Ми гадаємо, що в своєму відомому виступі про українську літературу й українську мову Максим Горкий став жертвою неправильної інформації. Але ми були б більше, ніж провінціялами, коли б наше ставлення до Горкого залежало від цього непорозуміння. З цією великою людиною в нас є і инші спільні інтереси, инші відношення,— їм ми повинні присвятити нашу сьогоднішню розмову. Горкий має нас навчити, як ми повинні служити пролетаріятові, бо він протягом усього свого життя служив йому, він має нам розповідати, що ми повинні зробити для дальшого розвитку молодої української літератури. Ту велику любов, що ми всі почуваємо до Горкого, ми розділяємо з усім пролетаріятом Радянського Союзу і ніякі непорозуміння не зможуть зменшити її".

У відповідь на цю промову Максим Горкий сказав, що він дуже радий, що т. Постоловський „прямо поставив питання про те непорозуміння, яке сталося між мною й письменником Слісаренком. Я не знаю, хто з нас двох виявив більше безтактовности — я чи він, можливо, що я, обурений шовіністичним тоном листа т. Слісаренка, написав щось зайве,— але я мушу сказати, що в мене завжди були досить тісні звязки з низкою українських громадських діячів і літераторів, що я не можу позбавляти ту чи иншу національність права розвивати свою рідну мову. Навпаки — ми зараз виявили з великим здивованням, що найвідсталіші народи — вотяки, якути та ин. — мають свій багатий епос, свою літературу.

Слісаренко в своєму листі написав, що я вчився „по Іловайському". Це суперечить моїм основним принципам: я — інтернаціоналіст, і мене не можна зарахувати до шовіністів. Але нехай, я беру провину на себе, будемо вважати, що не тактовним був я.

Торкнувшись питання про те, що він назвав українську мову „наречием“, т. Горкий сказав таке:

— Я — не філолог, і зовсім не хотів цим самим образити українську мову, бо не розумівся в тонкостях. Взагалі — весь інцидент я вважаю наслідком того, що ми з Слісаренком трохи посварилися,— а в запалі полеміки можна наговорити багато зайвого. З цього не можна робити ніяких висновків, крім одного — що сердитись можна, тільки обережно. Тому цей інцидент вважаю за вичерпаний.

Ці слова т. Горкого були покриті оплесками.

Далі виступали окремі українські письменники — представники різних літературних організацій, які вітали М. Горкого і висловлювали задоволення з приводу розвязання цього непорозуміння.

Тов. Микитенко привітав М. Горкого від імени Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників і сказав далі:

— У себе на Україні ми розвязали національне питання в організації пролетарської літератури, як нам здається, ідеально. Навколо основної організації українських пролетарських письменників ми об'єднали письменників національних меншостей — єврейських і руських. Кожна з цих організацій має свій журнал, а всі вони об'єднані під одним прапором пролетарської літератури. Ми стоїм нині на шляху до здійснення товариського об'єднання і з пролетарськими письменниками РСФРР та инших республік. Ваше відвідання столиці України і зокрема Будинку літератури ім. В. Блакитного ми вважаємо за свято єднання двох великих національних культур — російської та української.

Тому говорити далі про згадуване від товаришів непорозуміння з Вашим листом, дискутувати далі про „наречіє“, чи „язик“ було б небажаним звуженням теми нашої сьогоднішньої бесіди. Немає чого говорити про речі аксіомного порядку. Хто ж таки може нині серйозно говорити про якесь „наречіє“? Ні, ми вважаємо, що цей лист був справді „печальним непорозумінням“; Олексій Максимович сам його виправить, та вже й виправив тут з'ясувавши цілу справу, як вона була. Отже, нам треба поговорити про шляхи двох великих культур — російської і української, про ці реальні речі, яким дехто навіть пророкував завзяту боротьбу і навіть знищення однієї з них другою. Коли вже виникають теорії боротьби двох культур, що в різних модифікаціях (російській та українській) намагаються кинути ці культури на шлях ворожих змагань між собою, то очевидно, що представники російської модифікації не тільки знають прекрасно, що таке „наречіє“, а що таке українська мова,— вони знають, і що таке українська культура, і хотять з нею боротися, як з реальною загрозою російській культурі. Значить, тут не залишається будь-яких сумнівів навіть для тих, хто свідомо чи позасвідомо ставиться до української культури з націоналістичним великодержавним упередженням. Вони знають все-таки, що не тільки українська мова, а й нова українська культура мають багатовікову культурну спадщину, давню історичну генеалогію. Та хіба шлях боротьби цих культур є наш шлях? Ні, ми давно слідом за комуністичною партією засудили подібні теорії, ми замість того йдемо до братерного співробітництва всіх національних культур нашого Союзу, ми нещадно боролися й будемо боротися з тими, хто має на думці сіяти розбрат між пролетарськими культурами Росії та України. Слово такого письменника, як ви, слово Максима Горкого, до якого прислухається цілий світ, важить у цій справі дуже багато. Тому й буде багато охочих скористати хоч будь-яку невиразність вашої позиції, якби ви її припустилися. Буде багато охочих використати на свій бік те чи те ваше ставлення до української культури. І з цього погляду не можна говорити так, що от, мовляв, і чуваші то-що підіймаються нині до культурного життя, і ніхто ж не буде заперечувати їхнього права говорити своєю мовою... Таким чином, мовляв, і проти української мови хто ж може що сказати?... Це є невиразна постанова питання. Одна справа —

підіймаються до культурного життя гноблені колись народи, і лише після Жовтня починають перше культурне нагромадження, і инша справа культури тих народів, що нині можуть і повинні, як культурніші, допомагати тим народам розвивати свою національну культуру. Отже, такі рівняння до вотяків через це не можна вважати за якусь виразну позицію.

Ми хочемо бути певні, що Олексій Максимович саме так розумітиме справу співробітництва національних культур, як розуміємо її всі ми, як нам дає розуміти комуністична партія і наші робітничі маси, що будують нові соціялістичні держави, з новою пролетарською культурою.

З великою промовою виступив від „Плугу“ С. В. Пилипенко, торкаючись низки практичних завдань, що стоять перед письменниками всього СРСР, зокрема України. Горкий охоче відповів на виступ та запитання, вносив низку пропозицій — зокрема Горкий запропонував українським письменникам налагодити звязки з журналом „Наші досягнення“, що буде виходити в Москві. Цей журнал мусить бути люстром, де б людина побачила себе. Треба, щоб люди, які „сумують“, побачили велетенський розмах будівництва. Треба налагодити як - найширший переклад творів українських письменників на руську й инші мови, щоб ознайомити трудящих усіх народів з досягненням української революційної літератури. В кінці співрозмови письменники влаштували Горкому овацію. Великого письменника обрано на почесного члена Будинку м. В. Блакитного. На прощання М. Горкий зфотографувався разом з українськими письменниками. **А. Рожанський**

ЯК У НАС ПОПУЛЯРИЗУЮТЬ АБО, ВІРНІШЕ, НЕ ПОПУЛЯРИЗУЮТЬ УКРАЇНСЬКУ КНИЖКУ

(За матеріялів обслідування книгозбірень м. Миколаїва).

Питання про те „що читає“ й „чим цікавиться“ читач бібліотек, все більш та більш звертає на себе увагу не тільки з боку видавництв, але й з боку радянської суспільности. Потрібно вивчати попит читача, але не тільки вивчати, а й скеровувати його в певне річище, в бік підвищення культурности читача, поступового перероблення його психіки. В умовах України ця галузь роботи ускладняється національними моментами, треба українізувати читача, треба популяризувати українську книжку, українське письменництво, українську літературу. Отут роля бібліотекаря величезна, він мусить являтися одним з чинників культурної революції на Україні, проводячи завдання партії та радянської суспільности. Але насамперед треба самому бібліотекареві добре знати українського письменника, українську книжку, щоб не лише не нищити потягу до української книжки, але й стимулювати інтерес до читання, зокрема літератури пролетарської. Факти обслідування бібліотек говорять про те, що бібліотекар частенько являється гальмом в процесі опанування української пролетарської літератури масами. Організації бібліотекою думки читача навколо тієї чи иншої української книги непомітно. В Миколаївській Округовій центральній публічній бібліотеці українська література становить 6,2% загальної кількости книг. (4000 прим. українських на 64.000 кн.). При чому з них найбільше частина класиків. Попит на класиків пояснюється тим, що вони знайшли місце у програмах ВУЗ'ів, Рабфаків та ин. шкіл. Попит на сучасну літературу занадто малий, що пояснюється тим, що викладачі відповідних предметів, сами мало знайомі з сучасною літературою й не менше заохочують до неї слухачів. Бібліотекар, який повинен в своїй конкретній роботі слідкувати за марксівською критичною думкою, не виписує навіть такі журнали: як „Критика“, „Червоний Шлях“. Не краще стоїть справа в серці пролетарської гущі, в бібліотеці клубу при заводі „А. Марті“, де українська література складає 3,5% загальної кількости до того ж відсотків на 70 класиків старих української літератури. Що до загального попиту літератури, то він полягає в таких цифрах,

наприклад, видача книжок за січень місяць 1928 р. при пересічних відвідуваннях бібліотеки з боку робітників у 70 — 75 чол. щоденно та службовців 90 — 100 чол. була така: белетристика російська 4690, белетристика українськ. 211 прим. З сучасних письменників більш вимагають Хвильового Винниченка, Сосюру, Вишню, Микитенка. Що ж до инших сучасних українських письменників, то їх зовсім немає в бібліотеці. Цікаві вимоги пересувних цехових бібліотек заводу і механічний цех вимагає Франка, Коцюбинського, Винниченка, О. Вишню, Шевченка, котельний — взагалі що-небудь з українського, вагонний — Шевченка, Винниченка, електричний — вимагали з українського тільки не селянського, а з за́водського побуту. В порівнянні з минулими роками маємо таку тенденцію росту питомої ваги попиту укр. літератури, що видно з таких цифр: В 1925 р. бібліотекою було видано 53 пр. укр. книжок. В 1926 р. 150 — 200 пр., в 1927 р. (за 4 зимових місяці), видно, більш як 1000 прим.

Але абсолютні цифри занадто незначні.

В бібліотеці при клубі спілки „Вантажників“ з української літератури лише 60 — 70 прим., що становить 1,2% загальної кількости. Весь попит укр. літератури з боку читачів сходиться до одного: „дайте що-небудь з українського“.

Бібліотекар, знайомство якого з сучасної української літератури обмежується О. Вишнею, а з минулої Коцюбинським, Винниченком та Франком, пропонує „Усмішки“. Що ж до иншої літератури, то вона не рухома. Навіть в бібліотеці будинку освіти, де українців більше 50% загальної кількости абонентів і де більшість читачів складає педагогічний персонал, українську літературу репрезентовано в розмірі 14% загальної кількости. Всі ці факти обслідування Миколаївського свідчать про те, що не все гаразд у нас в цій царині.

Наші бібліотекарі ще не досить зрозуміли значіння гасла „Українську книжку в гущу трудящих мас“. Боротьба за якість бібліотечної роботи, боротьба за покращання змісту її є одна з основних ділянок культурного фронту. Питання популяризації, просування української книжки, наближення її до гущі мас набирає на сьогоднішній день величезного значіння.

А. Рожанський

В ДЕРЖАВНОМУ ВИДАВНИЦТВІ УКРАЇНИ.

Вийшли друком за останній місяць:

З перекладної літератури: Оскар Маурус Фонтана — „Острів Елефантина“ (соціяльний роман. Переклала з нім. мови Л. Піонтек). Ептон Сінклер — „100%“ (Історія одного патріота. Переклад з англійської мови Л. Скрипника). Кнут Гамсун — „Голод“. „Пан“. „Вікторія“. Калевала — Фінська народня епопея — (переклад Е. Тимченка).

З сучасних письменників: Ол. Копиленко — „Сенчині пригоди“ (оповідання). М. Подзелинський — „Тереза з Сегедину“. (Оповідання червоної казарми). Володимир Кузьміч — „Хао-жень“. (Збірка оповідань: Хао-жень, Люди зимнього моря, Евстрат, Вистава). Упорядкували Ю. Смоліч і Л. Балабан. — Збірка п'єс — вип. III (куди ввійшли такі п'єси: Г. Михайлець — „Вороги“, Д. Бедзик — „Сигнал“, Г. Михайлець — „Кум“, Л. Предславич — „Хлібороб по-американському“).

З дитячої бібліотеки українських письменників за редакцією В. Арнаутова та О. Попова: Б. Грінченко — „Під тихими вербами“ (повість).

З бібліотеки світової літератури друкуються твори Е. Золя: „Гроші“ (переклад В. В. Дубровського), „Земля“ (переклад Л. В. Пахаревської), „Проріст“ (переклад В. Черняхівської), „Людина-звір“ (переклад В. Щербаненка), „Черево Парижу“ (переклад О. Езерницької), „Доктор Паскаль“ (переклад Коваленкової), „Сторінка кохання“ (переклад Волковича). Роні-Старший — „Червона хвиля“ (переклад Волковича). ОкореБальзак — „Шагреньова шкура“ (переклад В. Вражливого).

Хроніка

З українських класиків друкуються твори: т. II. М. Кропивницького за редакцією П. Руліна.

За планом бібліотеки **„Світового історичного романа й повісти“** замовлено переклади й переробку таких творів: Джіованіолі — „Спартак“ (з італійської); Гофман — „Майстер Мартин“ з німецької; В. Лібкнехт — „Лицарі духу“ (з німецької — революція 1848 року); Ожешко — „Міртала“ (з польської); Ірасек — „Псоглавці“ (з чеської); Вальтер Скотт — „Роб-рой“. „Айвенго“ (з англійської); А. Дюма — „Три мушкетери“ (з французької); Конан Дойль — „В країну див.“ (з англійської) і Чернишевський — „Що робити“.

Складено договір з проф. Плевако М. А. на видання історико-літературної праці „Нова українська література“. В книжці має бути вміщено матеріял на певні історико-літературні теми з нової української літератури в її послідовному історичному розвиткові. (Література нової доби. „Підготовка нової української літератури“. Попередники Котляревського; — „Травестичний жанр в українській літературі“ „Григорій Квітка та його школа“; — „Романтизм“; „Євген Гребінка та українське байкарство“; „Шевченко“; „Українська драма XIX століття“; „Модернізм в українській літературі“ і т. д.). Особливу увагу звернено на початок XX століття і надто на сучасну літературу. До важніших тем з української літератури додано буде бібліографічний матеріял з чужих літератур, що висвітлює аналогічні історико-літературні процеси в чужій літературі і т. д. Працю буде виготовлено до друку до 1-го січня 1929 р.

З тим же автором складено договір на видання „Словника українського письменства“, що має охопити українську літературу з найдавніших часів аж до наших днів. Словар складатиметься із 1. Біографій письменників (також критиків та істориків літератури) 2. Покажчиків біобібліографічних джерел. 3. Бібліографія творів. 4. Бібліографії статтей.

Працю має бути виготовлено протягом 1929 року.

Видає — **Періодсектор ДВУ** Редагує — **Редколегія**

Ціна 1

